

DE SINT GOMMARUS- OF WESTERKERK TE ENKHUIZEN

1. Inleiding

Citaat uit het boekje van de historicus D. Brouwer: Beschrijving van de St. Gomarus- of Westerkerk en de St. Pancras of Zuiderkerk: *“Dat Enkhuizen op het bezit van twee 'hoofdkerken' kan bogen is te verklaren uit de omstandigheid, dat de stad ontstaan is uit de vereniging (bij privilege van Graaf Willem V, 16 maart 1355) van twee kerspelen: Sint Gommerskerspel (westelijk gebied) en Enkhuizen (Sint Pancraskerspel), buitendijks gelegen”.*

En: *“Van beide gebouwen is de hoofdas west – oost. Het koor met het hoofdaltaar in het oosten, de toren, die echter bij de Westerkerk ontbreekt, maar in het oorspronkelijk bouwplan moet zijn opgenomen, aan het westelijk eind van de hoofdbeuk. In de Middeleeuwen werd aan die 'heilige lijn' zoals zij heette streng de hand gehouden. Het is misschien louter toeval dat de assen van beide kerkgebouwen in één lijn liggen”.*

2. De ontstaansgeschiedenis van de kerk

De naam van St. Gommarius heeft hier al heel lang geklonken. Al in tijden van voor de bouw van de huidige St. Gommarius- of Westerkerk. Maar hoe lang precies en onder welke omstandigheden is de naam naar hier gekomen? Met de aanwijzingen die we hebben proberen dat te achterhalen.

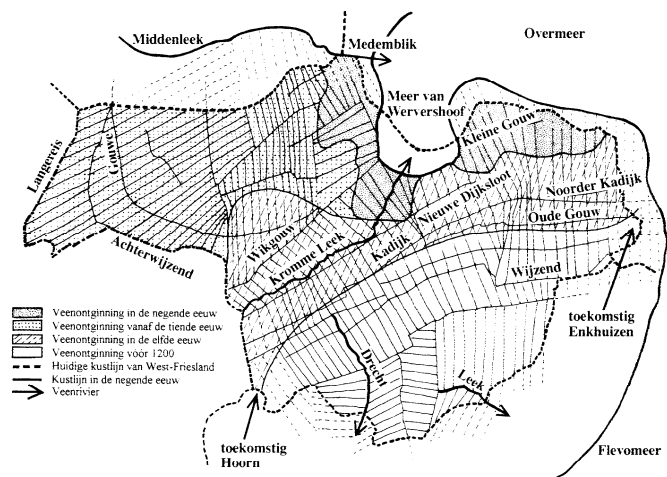
Bewoningsgeschiedenis van de streek

In West-Friesland worden geen sporen gevonden van bewoning uit de Romeinse tijd. Men neemt aan dat in die tijd West-Friesland door wateroverlast niet- of slecht bewoonbaar was. Na het jaar 700 of 800, zo wordt verondersteld, werden de omstandigheden beter en keerden de mensen in dit gebied terug. We zitten dan in de Karolingische tijd (700 tot 1000 na Chr.) waarin heel Nederland werd gekerstend. De kerkelijke organisatie werd daarbij gebruikt om politieke macht uit te oefenen en uit te breiden. In West-Friesland ging dat ten koste van de Friezen. In deze geïsoleerde gebieden vond dat proces vermoedelijk wat later plaats door verzet tegen die Frankische invloed vanuit het zuiden.

Tegen het einde van het millennium nam in Europa de bevolking toe. De voedselproductie moest daar gelijke tred mee houden. Men begon woeste gronden in cultuur te brengen. Hier begon men geleidelijk het Westfries veengebied vanuit de hogere en drogere gebieden te ontginnen. Tegelijkertijd moest men zich tegen het buitenwater beschermen door de aanleg van dammetjes en kaden. Gaande weg ontstond er een primair stelsel van waterkeringen dat tussen 1200 en 1300 was uitgegroeid tot de Westfries Omringdijk. De ontginning van oostelijk West-Friesland werd in gang gezet vanuit het oude Medemblik. In het oostelijk gebied gebeurde dat in slagen, van noord naar zuid. Van het Kleingouw in Andijk naar de Kadijken en verder naar de Streek (**afbeelding 1**).

De ontgonnen gedeelten werden verdeeld in afzonderlijke gebieden die ‘bannen’ werden genoemd. Gemeenschappelijke zaken werden door de bewoners per banne zelf georganiseerd. Op de lijn ‘Kadijken’ hebben al in de 11^e – 12^e eeuw woningen en ook kerkjes gestaan, wat we tot voor kort niet meer wisten. Onderzoek, gedaan in het kader van de ruilverkaveling bracht het aan het licht. J. de Bruin schrijft er over in ‘Steevast 1997’ onder de titel ‘Over Gommerskarsel en een koekoeksjong genaamd Enkhuizen’.

Opvallend is de volgende vermelding in de (ook bijna vergeten) rijmkroniek ‘Historia’ uit 1603 van P.P.K. Enchusanem:

Afbeelding 1: ontginning van het veen vanuit Medemblik

....Een zandplaat ligt hier in zee dat door de mensen genoemd wordt *Het Oude Kerkhof*: zie, dit kan duidelijk wijzen op *De plaats van het dorpje Enkelhuysen*, maar ook *Op Gommerskarpels kerkhof*, dat nog ligt aan het “Noord”

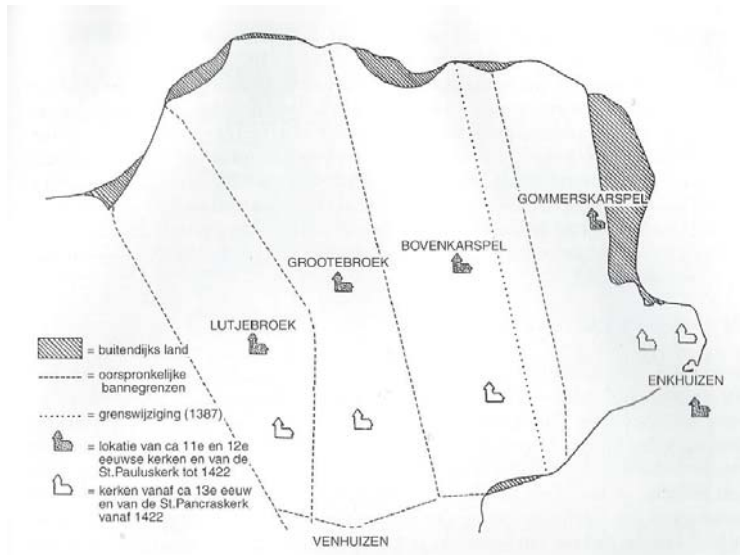
Met dit ‘Noord’ zal de huidige Oosterdijk bedoeld zijn (**afbeelding 2**).

Gommerkerspel ontstaat

In oostelijk West-Friesland ontstonden een aantal ‘karspelen’: Hoogkarspel, Bovenkarspel en vroeger ook Gommerskarspel. Ze liggen op één rij tussen plaatsen met geografisch georiënteerde namen zoals Westwoud, Lutjebroek, Grootebroek en als laatste: Enkhuizen. Het woord kerspel of karspel duidt op een kerkelijke gemeenschap, een parochie. De naam Gommerkarspel verwijst naar een kerk of kapel die aan Sint Gommarus was toegewijd.

De bannen werden genoemd naar de plaatsaanduidingen, zoals ‘de banne van Gommerskarspel’, enz. Het is aannemelijk dat die plaatsnamen al bestonden in de tijd dat er op de lijn Kadijken werd gewoond. De bewoningslijn Kadijken werd rond het jaar 1200 verlaten als gevolg de ‘dynamiek van het veen’. Ofwel: door toenemende wateroverlast als gevolg van een daling van het maaiveld.

De bewoning en de kerkjes schoven binnen de bannegrenzen op naar de lijn van de Streek. Een nieuwe en hoger gelegen bewoningslijn. En ook hier stonden de kerkjes systematisch in het midden van elke banne (**afbeeldingen 2 en 4 op blz. 4**).

Afbeelding 2: indeling van ontgonnen gebied in bannen

Wie was Sint Gommarus ?

Sint Gommarus, in het Latijn S. Gummari, is een heilige die werd geboren in de 7e eeuw en in Belgisch Brabant leefde, in de stad Lier (Emblem-Lier) om precies te zijn (**afbeelding 3**). Sint Gommarus verbleef zekere tijd aan het Merovingische hof en kwam in de wapendienst terecht. Later werd hij monnik. De oudste letterkundige bron is de heiligenlegende '*Vita Gummeri*', geschreven omstreeks het jaar 1000. Hoe de naam 'Gommarus' hier terecht is gekomen, blijft ook na vele naspeuringen een vraagteken. Er zijn wel een aantal aanwijzingen, die gemeen hebben dat ze ons ver in de tijd terug voeren:

- Vanuit Lier is er op gewezen dat Sint Gommarus tijdens zijn leven en daarna, in verband werd gebracht met de strijd tegen de Noormannen respectievelijk de Friezen. Het is daarom niet uit te sluiten dat wanneer de grens van het Frankische rijk verschoof, ook Gommarus als patroon van het grensgebied meereisde. Dit zou zijn verering in Nederland kunnen verklaren, aldus Prims in '*Antwerps Cultuurgroei*'. De Vita Gummeri ontstond in een tijd dat men in het achterland van Medemblik bezig was met het ontginnen van het oostelijk deel van West-Friesland. In een tijd waarin men tot het jaar 1100 te maken kan hebben gehad met invallen van Noormannen. Ze verbleven immers regelmatig op het nabij gelegen eiland Wieringen. Vanuit Lier komt ook de suggestie dat de naam Gommarus kan zijn meegebracht door Vlamingen die hier in het kader van de ontginning van het veen werkzaam waren en zich hier ook vestigden. In het dichter bevolkte Vlaanderen werden al eerder gebieden ontgonnen en zij hadden daarbij de nodige ervaring opgedaan.
- Aanvankelijk werd er van uitgegaan dat de Benedictijner abdij in Egmond, gesticht in het tweede deel van de 10^e eeuw vanuit de Sint Baafsabdij te Gent, een rol zou hebben gespeeld bij de keuze hier

Afbeelding 3: Sint Gommarus

ter plaatse voor Sint Gommarus als schutspatroon. Naar later bleek is dat minder waarschijnlijk. De invloed die er bij de ontginning van West-Friesland van de Benedictijner abdij van Egmond uitging, strekte zich in oostelijke richting namelijk uit tot de lijn Wognum – Hoorn.

De stichting van een eerste kapel met Sint Gommarus als schutspatroon

Utrecht was in de vroege Middeleeuwen het fran-kisch centrum van waaruit Friesland werd gekerstend. De kerk van Medemblik viel ook onder de jurisdictie van de bisschop van Utrecht.

In die tijd zond bisschop Frederik van Utrecht Sint Odulphus uit naar Friesland waar hij naam verwierf van Apostel der Friezen. De bisschop van Utrecht zond hem onder meer naar Stavoren, waar Odulphus een Benedictijner abdij stichtte. Dat klooster kan heel goed een rol hebben gespeeld in de ontginning van oostelijk West-Friesland. Het lag immers dichterbij dan de eveneens Benedictijner abdij van Egmond.

De bisschop van Utrecht deed zijn invloed in deze gebieden al van oudsher gelden. Ze waren via de Vecht en het Almere goed bereikbaar (**afbeelding 4**). Later, sinds de tijd dat Godebald bisschop van Utrecht was, werd West-Friesland kerkelijk bestuurd door een ‘Proost’. In 1128 vaardigde deze in Friesland geboren bisschop het besluit uit, dat voortaan de proost van West-Friesland zou gekozen worden door de deken en de kanunniken van de Sint Maartenskerk van Utrecht. Het kerkelijk bezit in dit gebied moet dus al van belang zijn geweest.

De stichting van Gommerkerspel en dus van de stichting van een kapel of kerk die aan St. Gommarus was toegewijd, vond naar voorzichtige schatting plaats in de jaren tussen 1100 en 1200 na Chr. Tot die conclusie komt Peter Zwart, na bestudering van plaatselijke bronnen en gegevens uit de stad Lier. Met die stad heeft Enkhuizen lange tijd een kerkelijke band gehad.

Rijkenberg vond een vermelding, dat de Enkhuizers vroeger, ten einde de Relieken van St. Gummarus te vereren, gewoon waren ter bedevaart te gaan naar Lier.

De eerder genoemde schatting van de stichtingsdatum past overigens in een vermelding in het boek “*Vroeg Middeleeuwse zandstenen sarcofagen in Friesland en elders in Nederland*” van H. Martin (1957) waarin deze schrijft dat er in de periode van 1136 – 1173 veel Romaanse kerkjes zijn gebouwd. Daarbij werd Westfriesland met name genoemd.

Volgens Rijkenberg bestond er in 1204 al een kapel in ‘Gommekarspel’. Hij vond een pastoor Heutius vermeld, die ‘den 21e augustus 1204 tien ponden aan de abdij van Egmond besprak’. De bron waaruit Rijkenberg citeerde noemde hij niet maar blijkt, een aan Jan van Leijden’s ‘Kronyk van Egnond’ toegevoegde ‘Lyst van de donatien, en de naamen der geenen, die in de Abdy begraaven zyn’.

De oudste zekere vermelding van de naam Gommerkerspel in de burgerlijke archieven is uit 1311. In een rekening uit dat jaar komen de namen voor van alle bannen in oostelijk West-Friesland waaronder die van Enchuisen en Gommarskerspel.

Op zoek naar de voorganger(s) van de huidige kerk

In de archieven is niets te vinden over de bouw van de huidige St. Gommarus- of Westerkerk, laat staan over voorgaande kerken. Tussen de eerste zekere vermelding van het bestaan van een Sint Gommarusparochie met dito -kerk of -kapel en de start van de bouw van de huidige kerk, als elders aangegeven in het jaar 1470, zit zo’n 160 jaar. We hebben ook gezien dat rond het jaar 1200 de verschuiving van de 11-12e eeuw-

Afbeelding 4: de (Friese) gebieden aan het Almere vielen onder de invloed van de bisschop van Utrecht.

se bewoningsas langs de Kadijken in zuidelijke richting naar 'de Streek' was voltooid. Vanaf die tijd kan het oude Gommerskerspel haar nieuwe kerkelijk centrum hebben gekregen op de plaats van de huidige Westerkerk. De huidige kerk moet op deze plaats dus tenminste één voorganger hebben gekend.

Daar zijn aanwijzingen voor:

- Het is opvallend dat de huidige lange rechte weg door 'de Streek' tot aan de Westfriese Omringdijk in het oosten, bij de Westerkerk een opvallende knik maakt. Alsof de Streekweg hier oorspronkelijk in het hart van Gommerskerspel eindigde (**afbeelding 5**), om pas later te worden verlengd om Gommerskerspel en het ontstane Enkhuizen-binnen-de-dijk, met elkaar te verbinden. De knik in de weg moet zijn ontstaan vóór het jaar 1355. Een oudere verbindingsweg naar het buitendijks gelegen Enkhuizen heeft vermoedelijk het tracé Westerstraat/ Prinsenstraat/Dijk gevolgd.
- De bouw van de 3 vrouwenkloosters rond de plaats waar de huidige Westerkerk staat, vonden volgens Brandt plaats in:
 - 1) 1420 doch mogelijk al in de 14e eeuw (St. Ursula- of Suijder Clooster)
 - 2) van 1441 tot 1465 (St. Clara- of Bervoeten Clooster), en eveneens
 - 3) van 1441 tot 1465 (St. Ceacilia- of Wester Clooster).

Als deze jaartallen kloppen, liggen dezen dus vóór het tijdstip waarop in 1470 met de bouw van de huidige Westerkerk werd begonnen. Er moet hier dus al een oudere kerk hebben gestaan waar omheen zich kloosters vestigden.

De fasering (zie blz. 7) bij de bouw van de huidige Westerkerk, kan een aanwijzing zijn voor de situering van de voorgaande kerk: die zal aan de westkant van het bouwterrein hebben gestaan.

Hierbij past ook de vraag of het hergebruikte hout dat in de kap van de laatste bouwphase (na 1512) is gevonden, mogelijk van de voorganger afkomstig is. Een uitgevoerd jaarringonderzoek wijst echter niet direct in die richting. Eén hergebruikte balk werd gedateerd op 1460 ± 5 jaar en de datering van rechthoekige, hergebruikte sporen is niet gelukt.

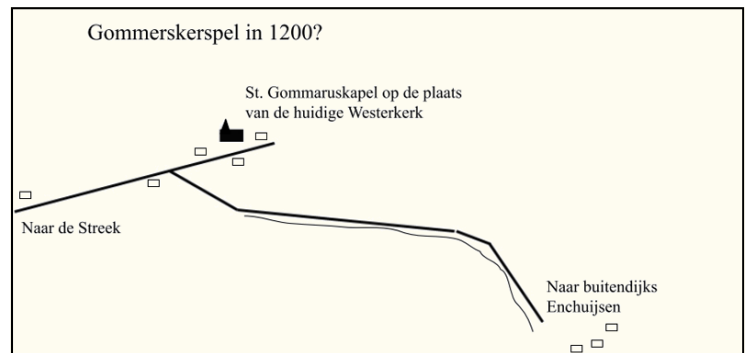
Een onderzoek met grondradar leverde helaas ook niets op. Maar er zijn wel enkele onderdelen in de kerk gevonden die terug kunnen gaan op voorgaande kerkjes, mogelijk zelfs op kerkjes op de lijn Kadijken. Die sporen bestaan uit:

- Delen van een of meer deksels van sarcofagen (stenen grafkisten) van rode zandsteen, die zijn gebruikt als traptreden in de zuidelijke traptoren (**afbeelding 17**, blz. 13) . De ornamentering wijst op een sarcofaag, volgens Martin, van het type IV (midden 12e eeuw tot einde 13e eeuw).
- Meerdere in de kerk gevonden rode zandstenen grafzerken, die tot 1572 als altaarstenen zijn gebruikt (**afbeelding 22**, blz. 16).

De stichting van de huidige St. Gommarus- of Westerkerk

Tot nu toe ging men af op wat de geschiedkundige Gerard Brandt in zijn kroniek vermeldt als stichtingsdatum van deze kerk: 1351, 1370 of 1427. Ook Brandt zat met verschillende bronnen die elkaar tegen spraken. Hij schrijft: *“menen eenige.....maer andere seggen...”*. D. Brouwer heeft er daarom maar het volgende van gemaakt: *“Het is niet mogelijk vast te stellen, in welk jaar de Gommarus-kerk of Westerkerk is gesticht, hoe het verloop van de bouw is geweest”*.

Tijdens de 1e fase van de laatste restauratie (1998 – 2001) is een jaarringenonderzoek uitgevoerd aan het hout van de kap. Op grond van de uitkomsten hiervan gaat men er nu vanuit dat deze jaartallen van Brandt

Afbeelding 5: het vroege Gommerskerspel aan de Streekweg

niet juist zijn. Het onderzoek bevestigt op de eerste plaats dat de kerk niet in één keer is gebouwd, maar in drie fasen is gerealiseerd.

Mogelijk hebben de door Gerard Brandt genoemde jaartallen betrekking op bouwactiviteiten aan de voorganger.

Gebleken is dat het kaphout in de bouwfases 1 en 2 dateren uit 1470/1480 resp. 1490. Het jongste kaphout is gevonden in de laatste bouw-fase van de kerk en is gedateerd op het jaar 1512-'13 (**afbeelding 9**, blz. 8).

De vroegste jaartallen die het onderzoek opleveren, zijn weliswaar niet per definitie de jaren waarop daadwerkelijk met de bouw van de kerk is begonnen. Er kan echter niet veel tijd zitten tussen het bestellen en kappen van het hout en de aanvang van de bouw in de fundering.

Betrokkenheid en invloed vanuit de zuidelijke Nederlanden

Het museum Boijmans – Van Beunigen bezit een prent waarop St. Gommarus staat afgebeeld (**afbeelding 6**) met aan de bovenzijde, naast elkaar, de wapens van 'Hertog Willem van Beyeren' en van 'de stad Enchusen'. Ook het wapen van de van de stad Lier staat er op (onder). Een teken van verbondenheid tussen het Graafschap Holland / het Beierse Huis (1354-1433) enerzijds en de stad Enkhuizen anderzijds. Met de schutspatroon St. Gommarus uit de stad Lier als verbindende factor.

Een start van de bouw in 1470, valt in een periode waarin het gezag over het Graafschap Holland in handen was van het Bougondische Huis (1433-1482). Een welvarende tijd waarin in de Nederlanden aan de bouw van vele kerken werd begonnen of werd doorgebouwd. De voormalige Grote Kerk van Hoorn en de huidige St. Laurentiuskerk in Alkmaar zijn uit die tijd. Ook werd druk gewerkt aan de huidige St. Gummaruskerk te Lier. De bouwstijl in die tijd was de 'Brabantse Gotiek' en bij vele projecten uit die tijd was de Vlaamse bouwmeestersfamilie Keldermans betrokken.

De Graven van Holland bezaten van ouds her het recht van goedkeuring op de benoeming van de geestelijken. De voorgestelde geestelijken werden uiteindelijk benoemd door de Proost van Westfriesland.

Na 1482 kwam het Graafschap Holland onder gezag van het Habsburgse Huis. De ouders van Karel V trouwden op 20 oktober 1496 in de St. Gummaruskerk te Lier. Tijdens de 'Blijde Intrede' als hertog van Brabant bezocht de jonge Karel V in gezelschap van zijn grootvader, Maximiliaan van Oostenrijk, deze kerk eveneens.

Tussen de steden Enkhuizen en Lier bestond van ouds her een bijzondere relatie. Vele inwoners van Enkhuizen trokken een keer per jaar naar Lier om mee te lopen in de Gummarusprocessie. In Enkhuizen is in 2011 een bedevaarts-insigne opgegraven uit de tweede helft van de 15e eeuw (**afbeelding 6a**). Enkhuizen bezat het recht om met twee personen in de processie de houten reliekschrijn mee te dragen.

Afbeelding 6: St. Gommarus met 14-15e eeuwse wapenschilden.

Met de schutspatroon St. Gommarus uit de stad Lier als verbindende factor.

Afbeelding 6a: Bedevaartsinsigne St. Gommarus

De onderlinge verbondenheid bestond al in de tijd dat het Graafschap Holland werd geregeerd door het Beierse Huis (1354-1433).

Omstreeks het jaar 1520 was de bouw van onze St. Gommaruskerk voltooid, op de toren en de vaste inrichting na. Bij die inrichting brak hier vanuit de zuiderlijke Nederlanden de stijl van de Renaissance door.

Wie het bouwplan voor de kerk opstelde is niet bekend. We weten wel dat Andries I Keldermans (1400-1488), de architect was van o.a. de St. Laurentiuskerk in Alkmaar. Hij woonde aanvankelijk in Lier. Andries I wordt beschouwd als één van de grootste bouwmeesters uit de 15e eeuw en de schepper van de 'Keldermansstijl', typisch voor werken afgeleverd door het bouwmeestersgeslacht Keldermans.

Na zijn dood trad zijn oudste zoon Andries II (1440-1512) in zijn voetsporen. Hij nam de lopende bouwwerken in o.a. Lier en Alkmaar van hem over. Maar de voltooiing maakte hij niet mee. Op zijn beurt werd hij opgevolgd door Anthonis II Keldermans (?-1515). Deze Antoon II werd als eerste van het Keldermansen benoemd tot architect aan het hof van keizer Karel V.

Niet onmogelijk dat de Keldermansen ook betrokken waren bij de bouw van de St. Gommaruskerk in Enkhuizen. Dat in het koorhek het wapen van Keizer Karel V zo prominent is afgebeeld getuigt van een bijzondere verbondenheid met het regerend gezag c.q. het Habsburgse Huis.

3. Bouwvolgorde en bouwfasering

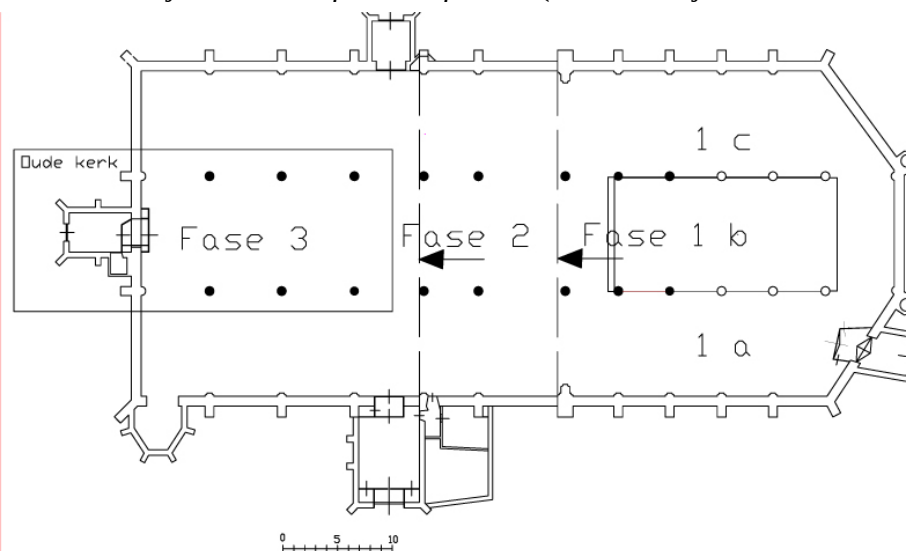
De kerk werd gebouwd van het oosten naar het westen. Men wilde er eerst nog een kruiskerk van maken maar later heeft men toch besloten de kerk rechtdoor naar het westen te bouwen. Men kan dat nog zien aan de afstand tussen de pilaren op de plaats waar men het transept (=dwarsvleugel) had willen maken.

Gerard Brandt zegt het als volgt: *"Men dacht daer noch een kruiswerk aen te setten naer 't uitwysen der pylaren, maer daerna heeft men sich in den jaere 1443 anders beraeden en recht uit getimmert tot aen de Suider en Noorderdeur. Naderhand liet men het werk uit onmaght steeken totdat het voltooit wierde in den jaere 1462; ofte gelijk andre seggen omtrent het jaer 1486; of 1500 of 1519 (dat laatste jaartal komt het dichtst bij de resultaten van het bij de restauratie uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek); soo verscheiden spreken de Gedenkschriften. Noch waren die van Gommerskerspel van voornemen om de middelkap met een hoogen toorn te verciere[n], waertoe sij 't fundament wel sterk geheidt hadden, 't geen noch tegenwoordig onder de aerde te vinden is"*.

(van dat fundament is nog geen enkel spoor gevonden)

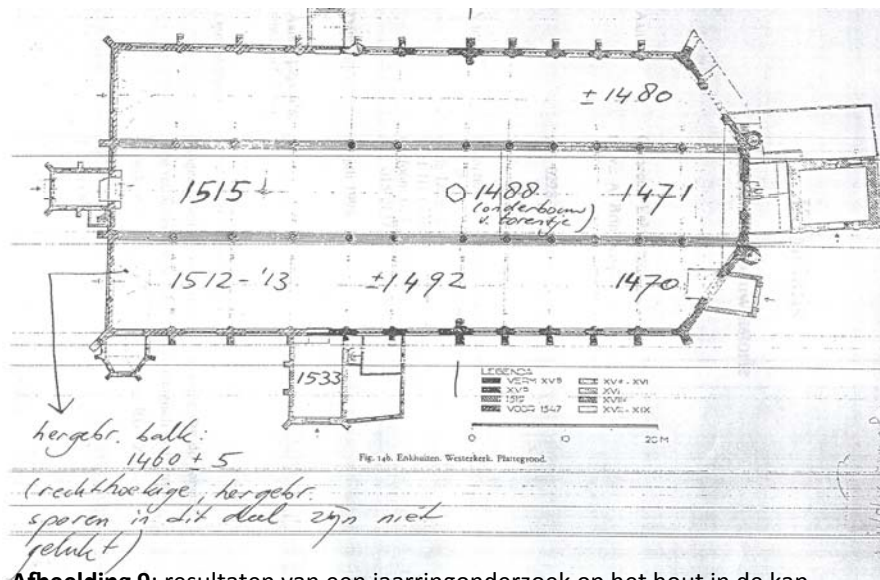

Afbeelding 7: telmerk op gootklos

Afbeelding 8: fasering in de bouw van de kerk. Tussen de fases zat ca. 20 jaar.

Bij nadere bestudering vallen wel meer uiterlijkheden op die op de bouwfaseringen wijzen. Behalve de verschillen in de kolomafstanden zijn er ook verschillen in de stenen van de kolommen, in de muurbogen, in de gevelmetselwerken en raampartijen enz.

Afbeelding 9: resultaten van een jaarringonderzoek op het hout in de kap

Afbeelding 10: restant in de nok van een tijdelijke afdichtingswand met restanten van leibekleding

tijd onderbroken geweest. Hiervan getuigt een restant van een tijdelijke topgevel, die in de zuidelijke kap is gevonden. Men moet zich voorstellen dat de kerk in doorsnede hier met een tijdelijke houten wand werd dichtgezet (**afbeelding 10**). Boven zijn op het genoemde restant van die wand nog enige stukjes lei aangetroffen. Advocaat vermeldt (de datum klopt niet): “Anno 1486: In ’t selfde Jaer worde onze Wester-Kerk volbout, die nu lange jaren aen ’t West-ende maer met Delen en andere materialen per forme dicht gemaakt was.....”. Dit had dus betrekking op een bouwkundige beëindiging van fase 2.

Fase 1 (afbeelding 8 op blz 7, afbeelding 9)

Men is bij de bouw begonnen met het meest oostelijk deel van de kerk. Dat moet omstreeks het jaar 1470 geweest zijn. Fase 1 liep vanaf de oostgevel tot het vergrote travee (de ruimte tussen de pilaren). Daar is binnen, in de buitenmuren, een vergrote muurdam te zien. In de kap van fase 1 onderscheiden we nog een fase 1a en 1b. **Fase 1a** betreft de zuidbeuk, gebouwd van oost naar west (1470). **Fase 1b+c** betreft de midden- en de noordbeuk. Die werden van west naar oost gebouwd (1471/ ca 1480).

De drie beuken van deze z.g.n. 'hallenkerk' zijn dus tegelijk opgetrokken en niet zoals D. Brouwer aannemelijk vond: eerst de middenbeuk en later als uitbreiding de beide zijbeuken.

Fase 2

Omvat het vergrote travee en het daarop volgende travee in westelijke richting (ca 1488). Dus tot aan het noord- en zuidportaal / de preekstoel. Na deze fase is de bouw voor langere

Fase 3

Het deel vanaf de noord- en zuiddeur tot de westgevel (na 1512 –1515). In deze fase hield men de mogelijkheid om het middenschip van een hoge (west)toren te voorzien nog open. Immers, volgens Brandt moeten voor de bouw van een toren 't fundament wel sterk geheidt' hebben.

Het betrekkelijk grote tijdsverschil tussen deze fase en de uiteindelijke bouw van de Westertoren zou hiermee verklaard kunnen worden.

Fase 4

De klokkentoren is gebouwd na 1532 en kan beschouwd worden als de 4e en laatste bouwphase van het kerkgebouw.

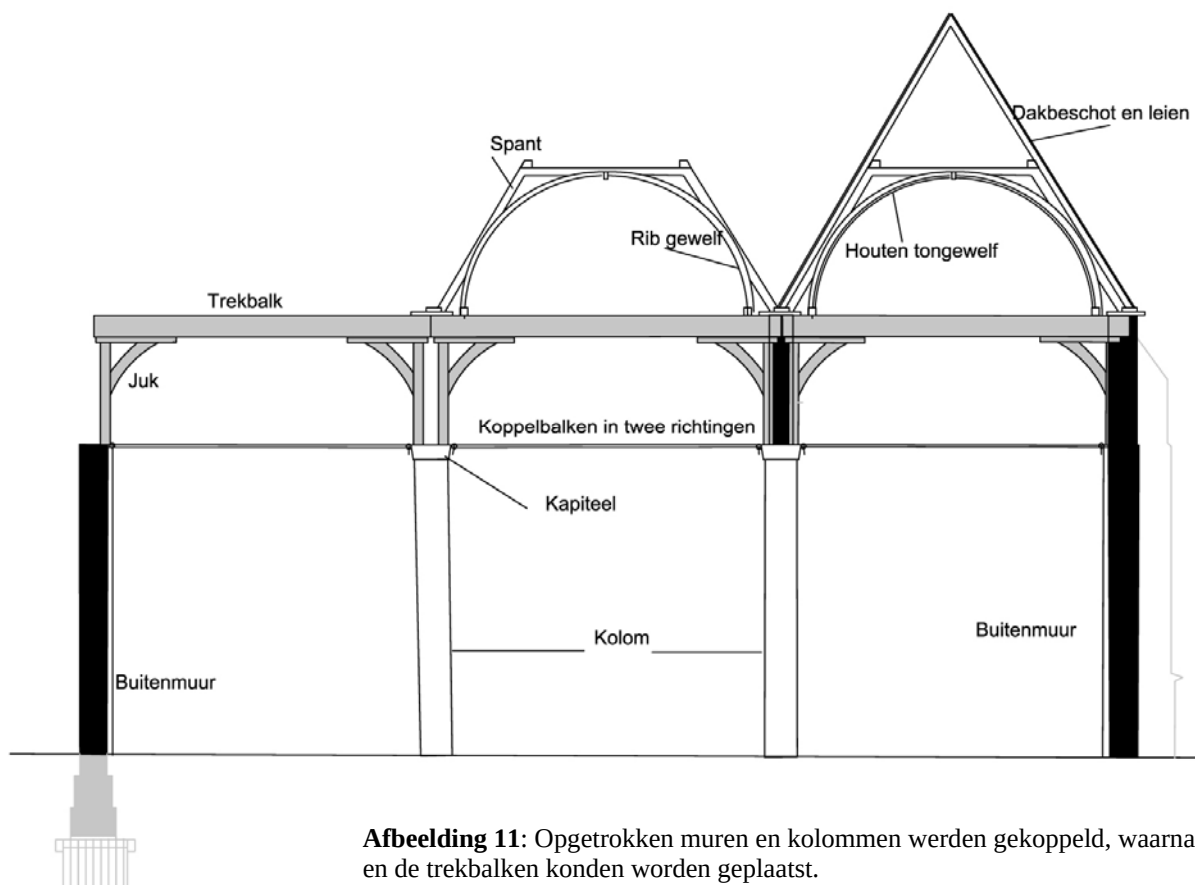
Fase 5

Op het koorhek, de preekstoel en op het orgel staan jaartallen die duidelijk maken dat die onderdelen van de inrichting pas gemaakt werden toen het exterieur van de kerk inclusief de toren, gereed was.

Reeds in de eerste fase, of kort daarna, vond er een verzakking van het kerkgebouw plaats. Dat is te zien aan de scheefstaande kolommen in het oostelijk deel van de kerk. Opvallend is dat de scheefstand zich in afnemende mate voortzet tot halverwege de kerk. Dat het oostelijke raam in de middenbeuk later werd dichtgemetseld heeft aan dit probleem geen goed gedaan. Evenals het extra gewicht op de fundering door de twee aanwezige traptorens. De muur staat hier ruim 30 cm. 'uit het lood'. De gevolgen van graafwerken nabij de oostgevel ten behoeve van de fundering van de toren kwamen daar nog bij.

Hoe werd de kerk gebouwd?

Men mag aannemen dat de grondslag van de bouwplaats van oudsher al iets boven het maaiveld in de naaste omgeving uitstak. Of anders werd zij wel ten behoeve van de bouw verhoogd.

Afbeelding 11: Opgetrokken muren en kolommen werden gekoppeld, waarna de jukken en de trekbalcken konden worden geplaatst.

Na de uitvoering van graafwerkzaamheden begon men met de uitvoering van heiwerken. Houten palen werden dicht op elkaar de grond ingedreven. Vanaf een niveau dat zich onder de grondwaterspiegel bevindt werden vervolgens van metselsteen de funderingen gemetseld onder muren en pilaren.

Na de aanleg van de fundering werden de bakstenen muren en de natuursteen pilaren opgetrokken tot het niveau van de bovenkanten van de kapitelen (bovenste versiering op de zuilen). De pilaren en de muren werden ten behoeve van de stabiliteit nu eerst in de lengte- en in de dwarsrichting van de kerk aan elkaar gekoppeld met houten koppelbalken (**afbeelding 11**, blz 9 en **afbeelding 13**).

De koppelbalken in de lengterichting van de kerk bleven gehandhaafd. In de dwarsrichting zijn alleen die uit de laatste bouwphase (fase 4) gehandhaafd. Er wordt wel beweerd dat die 5 koppelbalken ook in de eerste bouwfasen dienst gedaan hebben. Ze zijn dus mogelijk hergebruikt.

Vervolgens werden haaks op de muren houten jukken opgericht waarop de grote trekbanken werden opgelegd.

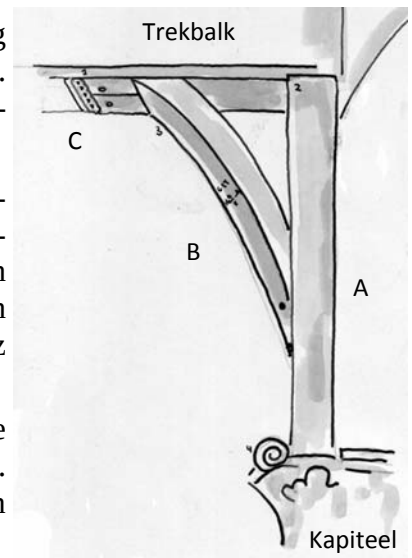
De jukken bestaan uit (**afbeelding 12**):

- Muurstijl (A)
- Stijve hoekverbinding bestaande uit korbeel (B) en sleutelstuk (C).

Hierna werden de muren verder opgemetseld tot de onderkanten van de muurplaten en met ankers aan de jukken en de horizontale trekbanken verbonden. Tenslotte werd de kap gemaakt door op de trekbanken spanten op te richten, compleet met kreupelstijlen, gordingen, dakhout en leibedekking. Tot besluit werden onder de spanten nog de houten gewelven getimmerd (**afbeelding 11**, blz.9).

Bouwsporen

- Van oorsprong zat er ook een raam in de oostgevel van de middenbeuk. Dat raam is later dichtgemetseld. Bij de 1e fase van de laatste restauratie bleek dat het verband tussen de gevelmuur en de baksteen raamvulling door scheurvorming ernstig te wensen overliet. Op één plaats zat er een horizontale scheur en werd metselwerk naar buiten gedrukt. Hier bleek in het metselwerk nog een ijzeren brugstaaf van het verdwenen raam te zitten. Omdat de muur hier, als eerder vermeld, ook nog ca. 30 cm 'uit het lood' staat, werd gevreesd voor de stabiliteit en was het nodig reparaties uit te voeren en een betere verankering aan te brengen.
- Elders zijn de telmerken beschreven die zich in het hout van de dakvoeten bevindt. De aanwezigheid van die telmerken wijst op een zekere mate van prefabricage van die onderdelen. De telmerken geven inzicht in de fasering en de bouwvolgorde (**afbeelding 7**, blz.7).
- Ook in de natuursteen onderdelen van de pilaren zijn ingehakte telmerken te vinden. Die onderdelen werden eveneens elders van tevoren klaargemaakt om op de bouwplaats te worden samengevoegd.

Afbeelding 12: onderdelen jukken

Afbeelding 13: houten gewelven en koppelbalken in twee richtingen.

Afbeelding 14: kerk met dakruiter of Angelustoren (tot 1740)

- In het boek 'Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel Westfriesland, 1955' staat geschreven dat de pilaren in het priesterkoor vroeger beschilderd zijn geweest. Bij de restauratie in de jaren '50 van de vorige eeuw zijn verfresten op het natuursteen gevonden. De witte verfsporen waren (toen) nog duidelijk te zien. Ze zijn nu niet meer terug te vinden.

- Aan de houten beschieting in de gewelven, bestaande uit dunne (gedisselde) planken van eikenhout,

zijn in de loop der tijd vele reparaties uitgevoerd. De nieuwe delen, veelal van geschaafd naaldhout, hebben evenwijdige, 'bezaagde' zijanten. De oorspronkelijke delen hebben dat niet. Die zijn wigvormig. Plafondbeschilderingen, zoals in de Zuiderkerk, zijn nooit gevonden. Het is ook niet bekend of de gewelven reeds vanaf het begin geschilderd waren. Misschien waren ze dat niet en zijn ze later geschilderd om na reparaties ontstane kleurverschillen e.d. weg te werken.

- Op het dak van het middenschip van de kerk stond vroeger een zogenaamde 'dakruiter', een kleine vieringstoren met een uivormige en met leien afgedekte spits. Op oude tekeningen en schilderijen was het torentje duidelijk te zien (**afbeelding 14**). Het stond ter hoogte van het (beoogde) transept. Het werd gemaakt als onderdeel van de tweede bouwphase van de kerk, toen men inmiddels had afgezien van het maken van een transept. In het torentje hing een luidklok waarop o.a. het Angelus kon worden geklept. Het Angelustorentje is er niet meer, maar in de kap zijn nog wel de groundbalken te vinden waar het op gestaan heeft (afbeelding). Het werd in 1740, gelijk met een ingrijpende, algehele restauratie van de daken, gesloopt. Het had immers zijn functie verloren. Aan wat er nu nog van het torentje over is, is duidelijk te zien dat het gewicht van het torentje oorzaak was van een behoorlijke verzakking van de kapconstructie en daardoor een bron van lekkages en natuurlijk van onderhoudskosten.
- Vroeger had de kerk enige tijd twee orgels. Aan de noordelijke muur op de scheiding van de 2e en 3e bouwphase (ter hoogte van de preekstoel) heeft een klein koororgel, gebouwd in 1557, aan de muur gehangen. Dit orgel is in 1679, gelijk met de restauratie van het grote orgel door Duifschot, wegens gebreken verwijderd. De trapopgang naar het wandorgel is nog in de kerk aanwezig. De toegangsdeur zit naast het noordportaal en de opgang is gemaakt in de ter plaatse aanwezige steunbeer. Hiertoe werd de muur aan weerszijden van de steunbeer schuinweg verbreed en aan de buitenzijde voorzien van (nu dichtgemetselde) lucht / lichtopeningen, in natuursteen omlijsting. De muurdoorgang naar het orgel werd dichtgemetseld. Tot voor kort liep de trap daar 'dood' tegen de kerkmuur. Bij de vernieuwingen aan het stucwerk in 2009 is de muurdoorgang weer open gemaakt. In het stucwerk van de buitenwand van de trapopgang zijn, waarschijnlijk door de organist, in de tijden dat hij moest wachten, tekeningen gekrast. Zie ook: 'Muurtekeningen in de trapopgang van het voormalige koororgel'. Aan de buitenzijde is te zien dat hier in de gevel oorspronkelijk een raam heeft gezeten, waarschijnlijk rond 1557 dichtgemetseld ten behoeve van het wandorgel.

4. Het exterieur van de kerk

Afbeelding 15: unieke foto van de achterzijde van de kerk met noordportaal.

De aanbouwen tegen de kerk

Het laat-gotische west- en noordportaal, alsmede de achthoekige doopkapel zijn gebouwd als onderdeel van de derde en laatste bouwfase van de kerk of kort erna.

Uit jaarringonderzoek aan het kaphout van het zuidportaal blijkt dat dit portaal geruime tijd later, in 1533 werd gebouwd of kort daarna (**afbeelding 9, blz. 8**). Dat is in dezelfde tijd als de bouw van de houten klokkentoren.

Nog weer later werd het oostportaal in de renaissancestijl toegevoegd en werd het zuidportaal in het begin van de 17e eeuw in oostelijke richting uitgebreid. Ten slotte werd het westportaal verhoogd en werd in het jaar 1600 de ruimte tussen de kerk en de toren volgebouwd met een kosterswoning (**afbeelding 16**).

Bij het oostportaal valt op dat de deuropening precies samenvalt met het midden van de Westerstraat op die plaats. Het portaal is gemaakt in 1603.

In de uitbreiding van het zuidportaal werd op de verdieping de Librije ondergebracht. De ruimten beneden stonden tot voor kort bekend als 'de stortkamer' en als 'het leihuis'. Hier werden de collectezakken leeggestort respectievelijk de reserve-leien van de kerk opgeslagen.

De ruimte boven het westportaal is bereikbaar via een stenen wenteltrap in een uitbouw van het portaal.

De ruimte boven het westportaal was altijd in gebruik voor de windwerken van het orgel. De speeltafel van dat orgel bevond zich in de kerkruimte en was ook via deze weg te bereiken. Later heeft men er nog een verdieping boven op gebouwd. Aan de inrichting is te zien dat die ruimte in de

Afbeelding 16: de kosterswoning (1600) ingeklemd tussen kerk en toren .

Franse tijd is gebruikt voor de huisvesting van een burgerwacht. Dat is o.a. te zien aan de schouw, de houten binnenbetimmering en de opklapbare houten britsen.

De traptorens tegen de oostgevel

Deze torens zijn gemaakt om in de zakgoten van de kerk te kunnen komen. Later is het onderste deel van de noordelijke kraptoeren gesloopt om ter plaatse een bedstede te maken ten behoeve van de kosterswoning.

Vanuit de zuidelijke zakgoot zijn via dakkapellen en houten loopbruggen in de kerk, de noordelijke zakgoot en ook de buitengoten bereikbaar.

De nokzolders zijn bereikbaar vanuit de zakgoten via hoger gelegen dakkapellen.

De stenen trap in de zuidelijke traptoren blijkt verder omlaag te voeren dan het huidige maaiveld. Ook de huidige deur blijkt op een ander plaats te hebben gezeten, namelijk 1 meter lager en aan de zuidkant tegen de kerkmuur aan. Dit wijst er op dat tijdens de eerste bouwphase het maaiveld hier lager lag. De vloerhoogte van de kerk zal in die jaren meer boven het omliggende terrein hebben uitgestoken dan nu het geval is. Als toevluchtsoord bij zo nu en dan optredende watersnood kwam dit goed uit.

De beide traptorens zijn gebouwd gelijk met de eerste bouwphase. In de zuidelijke traptoren bevindt zich een natuurstenen spiltrap. Een 8-tal van de stenen trap treden zijn gemaakt van rode zandsteen. Bij het bouwhistorisch onderzoek van de laatste restauratie is ontdekt dat aan de onderzijden van die treden, reliëfs aanwezig zijn die wijzen op hergebruik van een of meer sarcofaagdeksels (**afbeelding 17**). Daarmee is een link gelegd naar een tijd die teruggaat op de 12e of 13e eeuw. Mogelijk hebben die bouwsporen betrekking op onderdelen van een voorganger. Dit is natuurlijk niet met zekerheid vast te stellen maar onmogelijk is het niet. Op meer plaatsen in de regio heeft men sarcofagen of onderdelen daarvan aangetroffen: Hem, Egmond, Ursem, Wieringen, Wieringermeer.

Afbeelding 17: spiltrap in de zuidelijke traptoren, met 8 treden van rode zandsteen.

De bouw van een toren bij de kerk

Behalve de St. Gommarus- of Westerkerk beschikt Enkhuizen over nog een grote kerk: de St. Pankras- of Zuiderkerk. Rond de bouw van beide kerken bestond een zekere wedijver tussen de parochies. De St. Gommaruskerk (van de bouwers) werd uiteindelijk groter en hoger en oogde welvarender. De parochie was ook groter en rijker. Maar... de St. Pankraskerk (van de vissers) kreeg een imposante toren en daar kon de St. Gommaruskerk niet in meegaan.

Toch zijn de plannen er wel voor geweest. Net als in de Grote Kerk in Alkmaar (**afbeelding 18**) heeft er in de kerk langdurig een schilderij gehangen met daarop een afbeelding van de St. Gommaruskerk met toren. Het schilderij is, in tegenstelling tot het schilderij van Alkmaar, verloren gegaan.

En ook hier zouden, net als in Hoorn en Alkmaar, bij de bouw van de kerk al heipalen in de grond zijn geslagen, om op een later tijdstip de bouw van een volwaardige toren alsnog te kunnen realiseren.

Afbeelding 18: Geschilderd plan voor de bouw van een kerk met toren te Alkmaar.

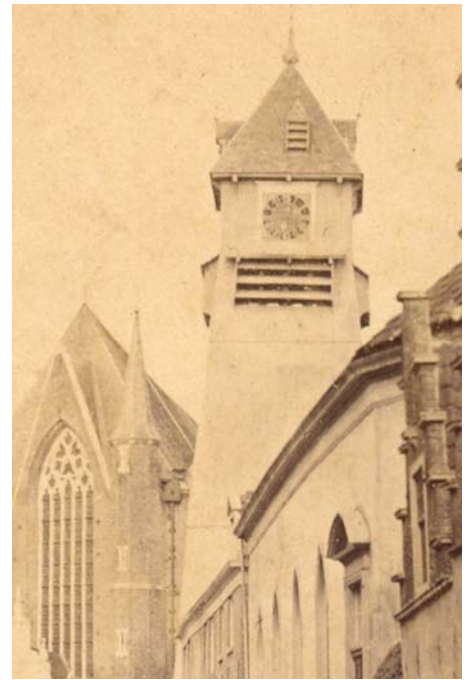
Toen de bouw van de St. Pankrastoren in 1518 werd voortgezet was het voor de St. Gommarsparochie duidelijk dat definitief van de bouw van een eigen volwaardige toren moest worden afgezien.

Naderhand begon men in of kort na 1532 met de bouw van een losstaand houten 'klokhuis' ten oosten van de kerk (**afbeelding 19**). Naar voorbeeld van eerder- en elders gebouwde 'met hout omklede friese klokkenstoelen' o.a. te Nibbixwoud, Hoorn en Alkmaar. Maar ook te Sneek, Overveen, Leiden en Haarlem enz. enz.

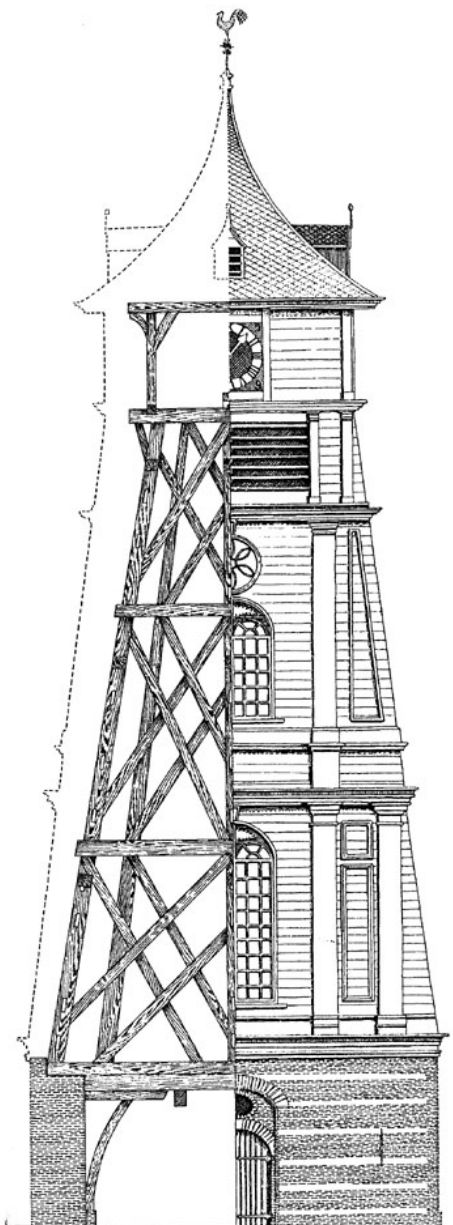
De toren werd gebouwd om daarin een luidklok te kunnen ophangen. In 1603 kreeg de toren het oude uurwerk uit de Zuidertoren en in 1609 werd de toren verhoogd om wijzerplaten te kunnen aanbrengen.

In 1877 besloot men de toen in een slechte staat verkerende toren niet te slopen maar op te knappen.

Het uiterlijk van de toren kreeg toen z'n huidige vorm (**afbeelding 20**) met zijn neo-klassieke voorgevel..

Afbeelding 19: het houten klokhuis zoals het er uitzag tot 1877.

Afbeelding 20: het oude klokhuis werd verhoogd (1609) en van een nieuwe omkleding voorzien (1877).

5. Het interieur van de kerk

Afbeelding 21: het karakter van de kerk bleef na de restauratie behouden.

Algemeen

De Westerkerk is een 3-beukige hallenkerk. Maten van de kerk zijn: lengte 86 meter, breedte 38 meter en hoogte 18 meter. De totale vloeroppervlakte is ± 2200 m². De vorm van de kooromsluiting is bijzonder en blijkt identiek aan die van de kerk in Sint Janskerk te Gouda.

Na de jongste restauratie werd de kerk aan de eredienst onttrokken maar het karakter bleef gelukkig behouden.

De vier portalen (zuid-, west-, noord- en oostportaal) zijn later, in de 16e respectievelijk 17e eeuw tegen de kerk aangebouwd.

De in het metselwerk aanwezige dichtgemetselde deuropeningen aan de noord- en westzijde van de kerk wijzen op deuren die vroeger vanuit de kerk toegang gaven tot het kerkhof. De drempel van die aan de noordzijde bevindt zich diep in de grond.

Citaat uit het boekje van D. Brouwer:

'De 21e mei van het jaar 1572 was voor Enkhuizen een historische dag, daar de burgerij toen openlijk brak met het bewind van Alva en zich plaatste aan de zijde van de Prins Willem van Oranje. Daarmee ging gepaard een ommekeer in de dienst der kerken. Een der eerste maatregelen van de nieuwe regeerders was:

het beschikbaar stellen van beide kerkgebouwen (de Zuider- en Westerkerk) voor de godsdienstoefening der Hervormden. Op 23 mei werd de eerste predikatie van de Gereformeerde religie in de Sint Pancras of Zuiderkerk gehouden. Alles, wat aan de Roomse eredienst herinnerde werd uit de kerken verwijderd. Volgens 'Van Trigts Overzicht van de Geschiedenis der Kerkhervorming' hebben de Roomsgezinden nog gelegenheid gehad of gekregen om verschillende kostbaarheden in veiligheid te brengen.

Eén van de opschriften op de balken herinnert nog aan de Reformatie:

*Int jaer vyfthien hondert tseventig twee
is door Yehovae crachtige hand
t pausdom verstooten uyt dese stee
de ware religie daerin geplant*

Het waren natuurlijk voor het merendeel dezelfde mensen die naar hun eigen kerk bleven gaan. Zelfs de priester koos na een tijdje voor de nieuwe religie. Wie niet meeging moest maar een ander onderkomen zoeken.

De stenen altaren werden later hergebruikt als grafmonument (grafzerk). De beelden werden overgebracht naar de zolder van het stadhuis en naar het schijnt zijn ze in 1654 in een moeras (rietbosch) gedumpt. 'Weg ermee' moeten de calvinistische stadsbestuurders hebben gedacht. Ze konden dat doen omdat de kerk en de staat toen zeer nauw met elkaar verweven waren. Het stadsbestuur had dus ook wat te vertellen over de kerk.

Een ander opschrift in de trekbank:

*Die spaensche vloot
Seer vreeslijck groot
Heeft godt te niet gebracht
Int jaer van tachtig acht
MDLXXXVIII*

(Was dat niet het jaar van de vernietiging van de Spaanse Armada?)

De grafzerken

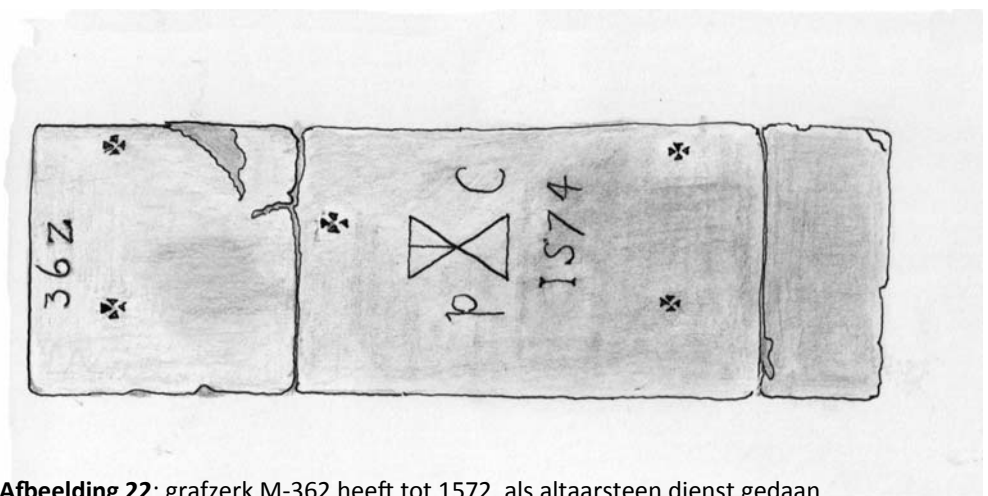
De vloer is geheel bedekt met stenen zerken, meest van hardsteen en hier en daar van witte kalksteen en rode zandsteen. De oudste op een zerk voorkomende datum is 1503 of 1504. Het betreft een hardstenen zerk in de zuidbeuk, genummerd WZ 227.

Sommige van de rode zandstenen grafzerken hebben oorspronkelijk als altaarsteen dienst gedaan. Zerk M-362 is daar een goed voorbeeld van (**afbeelding 22**).

Van 6 weten we het zeker omdat in de 4 hoeken en in het midden de wijdingskruisjes zijn terug te vinden. Die 5 kruisjes zijn kenmerkend voor een altaarsteen.

De altaren en daarmee de altaarstenen werden gelijk met de Reformatie in 1572 uit de

kerk verwijderd, om in veel gevallen later weer als grafsteen in de kerk te worden hergebruikt. Bij de steen van afbeelding 22 was dat al na 2 jaar het geval. Met het hergebruik van de altaarstenen wilde men ook tot uitdrukking brengen dat de oude godsdienst voor hen had afgedaan en met voeten kon worden getreden.

Afbeelding 22: grafzerk M-362 heeft tot 1572 als altaarsteen dienst gedaan.

Afbeelding 23: pseudo altaarsteen.

In het begin van de 17e eeuw wenste men het aantal graven in de kerk te vergroten. Daarvoor moest de indeling ingrijpend worden gewijzigd. Op 30 april 1612 werd bepaald dat de graframen een lengte moesten hebben van 7 houtvoeten en een breedte van 2 1/4 houtvoet. Een heel graf was dus 60 x 196 cm. Voldeed een bestaande zerk niet aan deze maat dan werd deze versmald of ingekort.

Alle grafzerken werden genummerd. Per beuk van west naar oost. Het zijn er meer dan 1600 in de maat 60x65 cm. Dit is een derde van een heel graf. Er werd in drie lagen begraven. De overledenen lagen met het hoofd naar het westen en met de voeten naar het oosten. Alleen in het gedeelte tussen het priesterkoor en de oostelijke muur is dit patroon verlaten: daar blijken de kisten noord-zuid te liggen. Althans dat geven met grond-radar verkregen beelden aan.

De letter 'K' op een zerk staat voor het woord 'kerkgraf'. Die graven waren van de kerk en werden gebruikt voor hen die geen geld hadden voor een eigen graf in de kerk.

In 1612 ging men ook over tot verhoging van de vloer omdat die nog maar weinig boven het niveau van het grondwater uitstak. Dit was een gevolg van het inzakken van vermolmde kisten e.d.

In dat kader is het bijzonder dat zich in de noordbeuk een grafsteen bevindt die kan worden omschreven als een pseudo altaarsteen. De op de zerk voorkomende kruizen zijn namelijk geen wijdingskruisjes (**afbeelding 23**).

Aanvankelijk waren de graven niet genummerd en er gold geen standaard afmeting. De rode en witte stenen zijn vaak uit die tijd. De openingen tussen de graven waren opgevuld met stapstenen.

Men hanteerde in de kerk een grafindeling in vakken. Die vakken werden aangegeven met letters op de kolommen: van A (zuid/midden/noord) t/m M (zuid/midden/noord). Volgens de graflegger uit 1580-1600 totaal 1036 zerken. Elk met een eigen uniek beeldmerk van de eigenaar van het graf. Dit vanwege de administratie en om het graf te kunnen lokaliseren. We herkennen in de beeldmerken huismerken, beroepssymbolen, familiewapens en uitbeeldingen van familienamen. (**afbeelding 25/25a**, blz.e 18)

De letters zijn later van de kolommen verwijderd, maar op sommige kolommen zijn ze nog vaag herkenbaar (**afbeelding 24**).

Afbeelding 24: (verwijderde) letters op de kolommen horen bij een oude grafindeling .

In 1733 werd de vloer nogmaals verhoogd. Daardoor waren de basementen van de pilaren niet meer zichtbaar. Deze verhoging werd gedeeltelijk betaald door de bezitters van eigen graven.

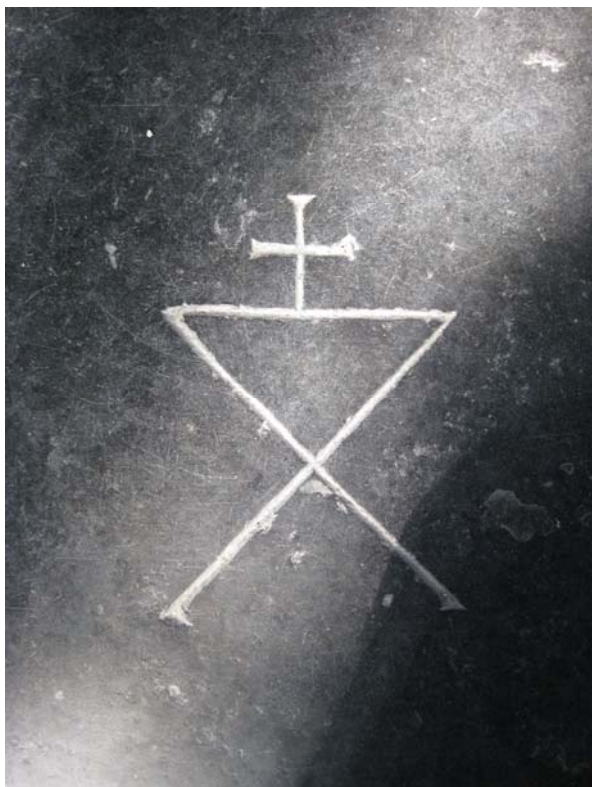
In de Franse tijd zijn op hoog bevel de wapenfiguren en titels uit de opschriften op de grafzerken weggehakt. Dit onder het motto: vrijheid, gelijkheid en broederschap (liberté, égalité et fraternité). Er mocht geen onderscheid meer zijn tussen mensen, zelfs niet als ze al begraven waren. Men was kennelijk bang dat nazaten zich zouden beroepen op hun afkomst. Toch zijn er enkele zerken bijzonder genoeg, goed bewaard gebleven.

In de kerk bevinden zich nog vele grafzerken van vóór de Reformatie.

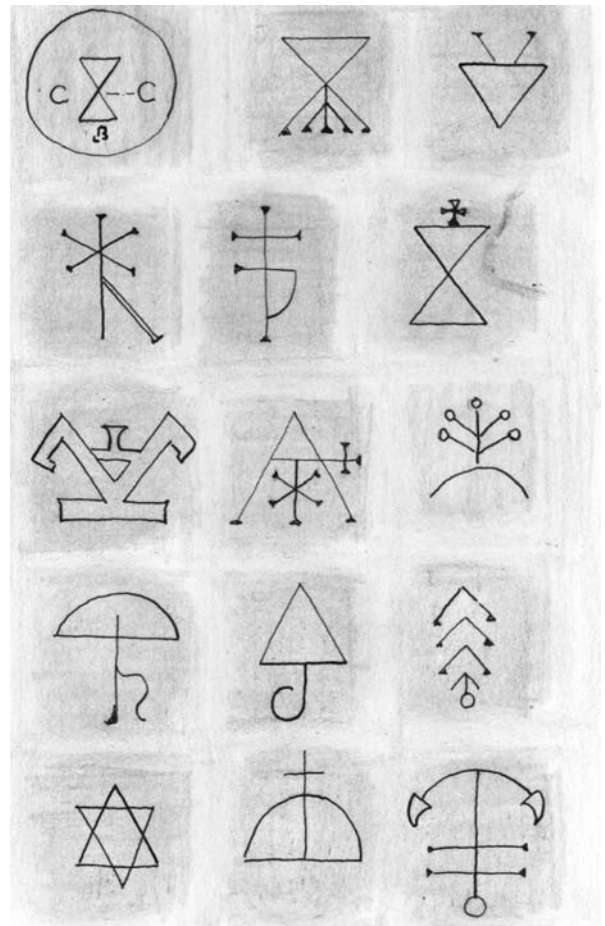
In vele oude zerken zijn beroepssymbolen gebeiteld: een windroos, een troffel (een metselaar stond in hoog aanzien), schaar enz (**afbeelding 25b**). Ook de davidster komt voor, maar dat wil niet zeggen dat daar een Joodse persoon is begraven. In die jaren was het een algemeen Christelijk teken.

Een aardig grafschrift is van Leendert Palenstein:

*Dat ghy nu bent, waar ick voor desen,
dat ick nu ben, sult ghy haest wesen*

Afbeelding 25: voordat de grafnummering werd aangebracht gebruikte men grafmerken.

Afbeelding 25a: verscheidenheid in graf- of huismerken

Afbeelding 25b: en in diverse beroepssymbolen

Het koorhek

Afbeelding 26: koorhek uit 1542 met wel het mooiste houtsnijwerk van de vroeg-rennaissance in de Nederlanden..

Het koorhek is het naar het publiek gerichte deel van de kooromsluiting (**afbeelding 27**). Daar binnen bevond zich het hoogkoor, met het hoofdaltaar en aan twee zijden de koorbanken voor de geestelijken.

Het koorhek is voorzien van weelderig houtsnijwerk van zeer hoge kwaliteit. Onvergelijkbaar mooi zijn de panelen van het basement in hun speelse rijkdom. D. Bierens de Haan heeft een boek geschreven over *"Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de gotiek en de renaissance."*

Daarin staat te lezen:

"Het koorhek in de Gommarus -of Westerkerk te Enkhuizen heeft wel het mooiste beeldhouwwerk der vroegrenaissance en is tevens een meesterwerk van klein-architectuur.

De gehele opbouw is zeer luchtig zoals klein-architectuur behoort te zijn. Hoe levendig is de engel van Sint Mattheus voorgesteld, die naar de apostel toe komt lopen. De beeldsnijder, die dit werk in 1542 volbracht, moet wel een nauwe betrekking met Italië gehad hebben. Deze zwevende majestueuze figuren, echt bovenmenselijk geworden door vergrote ledematen, doen aan de wand-schilderingen van de Sixtijnse kapel te Rome (1509-1512) door Michel Angelo denken, welke zo inspirerend voor de beeldhouwers hebben gewerkt. Maar de grote vraag is: Hoe kon die invloed binnen 30 jaar tot Enkhuizen doordringen?"

Afbeelding 27: weelderig houtsnijwerk van zeer hoge kwaliteit.

Er wordt wel verondersteld dat het ontwerp voor het koorhek gemaakt werd door een leerling van de schilder Rafaël. Het koorhek werd geplaatst in 1542, vermoedelijk door Jan Terwen.

Er moet echter door meerdere houtsnijders aan zijn gewerkt. In het jaar 1572 werd één paneel kennelijk onherstelbaar beschadigd. Het kon niet meer passend worden vernieuwd, waarom men er een vlak paneel inzette met daarbij als datum 1572.

In 1916 verscheen er een publicatie waarin stond dat de Fransman Jeannin (= Jan Terwen) de vervaardiger van het houtsnijwerk is geweest. Toen in het Franse stadje waarin hij woonde in 1530 een oorlog uitbrak, is hij waarschijnlijk vertrokken naar Vlaanderen. Hij overleed in Dordrecht waar hij ook het houtwerk van de koorbank van de Grote Kerk moet hebben gesneden.

Op de oostzijde van het koorhek staat het wapen van keizer Karel V (**afbeelding 28**) met de tekst:

'Plvs Ovltre' hetgeen betekent 'steeds verder'. Karel V besteedde in 1515 de troon als heer van de Nederlanden. In 1517 kwam daar het Spaanse koningschap bij en in 1519 het Duitse keizerschap. Net als zijn vader, Filips de Schone, streefde Karel V duidelijk naar uitbreiding van zijn Rijk. Op het wapen zien we behalve de Habsburgse adelaar ook twee zuilen afgebeeld: de zuilen van Hercules welke volgens de Griekse mythologie staan voor de straat van Gibraltar. Hiermee gaf Karel te kennen dat hij in Europa wilde heersen tot aan de straat van Gibraltar aan toe.

Maar waarom werd het wapen van een wereldlijk heerser, die in 1517 overigens naar Spanje vertrok, in deze kerk afgebeeld? Kennelijk was de afstand tussen Kerk en Staat nog steeds niet groot. Daarom zit het wapen misschien ook aan de kant van de kerkelijke gezagsdragers. De kerkbezoekers konden het wapen vanaf hun plaats zelfs niet zien.

En waarom heeft men het wapen na de reformatie en de strijd tegen de Spaanse overheersing ongemoeid gelaten? Kennelijk stond het volk toch minder vijandig tegen Karel V als tegen zijn zoon Filips II, die in 1555 het roer van zijn vader overnam. In *'Enkhuizen 1572'* vinden we vermeld: *"de verhouding van Enkhuizen tot Karel V was voortreffelijk geweest. In de schippers van de stad stelde hij veel vertrouwen"*.

Wat ook opvalt aan het koorhek is dat de draaibare gedeelten van het koorhek alleen vanaf de binnenzijde afsluitbaar waren. De sleutelgaten zijn daar nog te zien. Elders in de kooromsluiting moet de toegangsdeur naar het hoogkoor gezeten hebben.

De spijlen zijn van oorsprong van koper zijn geweest, maar die zijn in 1573 weggehaald om te dienen als oorlogsmateriaal. Later heeft men de thans aanwezige zinken spijlen aangebracht.

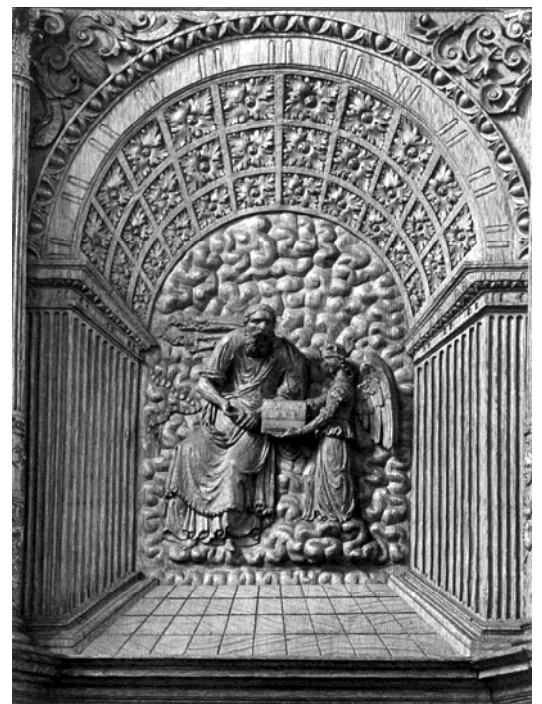
De preekstoel

Vanaf de preekstoel (1567/68) werd het evangelie verkondigd. Niet zo gek om de zijden van de kuip te voorzien van afbeeldingen van de 4 evangelisten en ook van de prediking van Johannes de Doper. We zien de apostel Mattheus met zijn symbool: een engel (**afbeelding 29**), Markus met een leeuw, Lucas met een stier of een os en Johannes met een adelaar.

De afbeeldingen staan in zogenaamde 'inkijksgens'. De evangelisten zitten op wolken en zijn uitgevoerd in reliëf. Ten dele maken zij zich zelfs los van de reliëf-grond. In combinatie met de perspectivische lijnen wordt meer diepte gesuggereerd dan in werkelijkheid aanwezig. Het tafereel is uitgesneden uit één massieve plaat eikenhout.

Afbeelding 28: het wapen van Karel V op het koorhek, aan de zijde van het priester gedeelte.

Afbeelding 29: de apostel Mattheüs op een der zijden van de kuip van de preekstoel.

Dit type preekstoel komen we ook tegen in de Grote Kerk van Delft en van Den Haag. Vooral de gelijkenis met die van Den Haag is treffend. Volgens kenners doet de ornamentiek in de kleine friezen boven de panelen, zoals de satyrtjes boven Mattheus, denken aan Cornelis Floris of Colijn de Nole.

De baldakijn boven de preekstoel is even oud als de preekstoel en eveneens voorzien van prachtig houtsnijwerk (**afbeelding 30**).

In de 17e eeuw werd aan de onder- en bovenzijde, een klankbord respectievelijk een bekroning toegevoegd. Ook de trap naar de preekstoel is van latere datum.

Afbeelding 30: prachtig houtsnijwerk aan de baldakijn boven de preekstoel

De bekroning eindigt in een 'geuzenteken' in de vorm van een naar boven gerichte maansikkel. "*Liever Turks dan Paaps*" werd er in die tijd wel geroepen. Dat had naast een godsdienstige ook een praktische betekenis: de financiering van de opstand geschiedde vanuit Turkije. De joodse bankier Josep Nasi uit Istanbul speelde daarin een belangrijke rol.

Tijdens de 1e fase van de laatste restauratie heeft de preekstoel, die was aangetast door de bonte knaagkever, een stikstofbehandeling ondergaan. De gehele constructie werd luchtdicht omhuld met een plastic folie waarna de zuurstof, tot in het hout, vrijwel geheel verdrongen werd door stikstof. De kevers moeten hierdoor zijn gestikt.

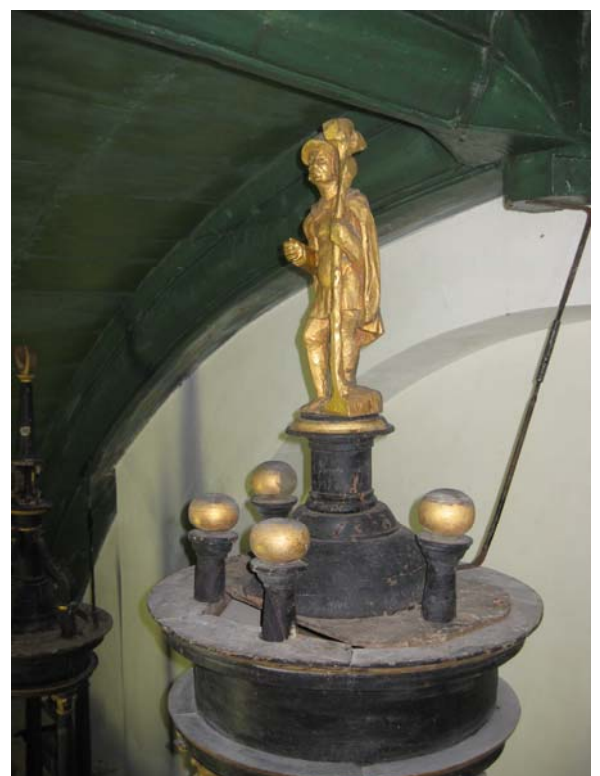
Het orgel

De orgelkas dateert uit 1547 / 1548. Het eerste orgel werd gebouwd door Hendrik Niehoff. De frontpijpen dateren waarschijnlijk uit 1679, toen het orgel grondig werd gerestaureerd door Johannes Duyschot.

In de bekroning van het orgel moest, volgens het boek *'Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel Westfriesland, 1955'* een beeld van St. Gommarus te vinden zijn. Het was vanaf beneden niet of nauwelijks te zien.

Op het hoofdwerk van het orgel bevinden zich 3 pagodevormige paviljoens. Bij de eerste fase van de laatste restauratie kon dit vanaf de steiger goed worden bekeken. Op het middelste staat staat een ten voeten uitgebeelde figuur, met pelgrimsstaf in de hand (**afbeelding 31**). Dat zal dan de heilige Gommarus zijn, die immers met zijn staf in de grond stak, waardoor een bron ontstond. Op de twee buitenste paviljoens staan twee halve maansikkels (**afbeelding 32, blz. 22**). Net als de maansikkel op de preekstoel zullen dezen in de 17e eeuw als 'geuzentekens' zijn toegevoegd (**afbeelding 32a, blz. 22**).

Het vorengenoemde boek noemt ook de onder in het houten hanggewelf van het rugpositief aanwezige kop (**afbeelding 33, blz. 22**), de z.g. Roraffe of Papottier (= in het Frans: babbelaar). Dit hoeft dus niet St. Gommarus te zijn, zoals boven op de orgelkas! De mogelijkheid is wel eens geoperd dat deze kop mechanisch was verbonden met een al-

Afbeelding 31: een verguld beeldje van Sint Gommarus vormt de bekroning van het orgel.

daar geplaatst offerblok. Het hoofd zou dan goedkeurend hebben geknikt als er geld in het offerblok werd ingeworpen. Dit is recentelijk onderzocht maar er zijn geen sporen van gevonden.

In 1896 waren er zoveel gebreken aan het orgel dat het hele orgel eruit werd gehaald en vervangen door een nieuw orgel met een pneumatisch systeem. De bouwer was Steenkuyl. Dat was toen een zeer modern orgel. Dit is gebeurd onder leiding van de organist, stadsbeiaardier en dirigent Crevecoeur. Een man met grote invloed. De speeltafel werd toen omgedraaid. De organist zit dus nu met zijn rug naar de kerk. Dat orgel zat er tot de kerkrestauratie nog in, maar het moest worden verwijderd om de bonte knaagkever te kunnen bestrijden en het orgel daarna te kunnen verbeteren. Het pneumatisch systeem bleek zeer kwetsbaar te zijn.

Het rugpositief is in de 80-er jaren van de twintigste eeuw nog eens bespeelbaar gemaakt onder leiding van de organist van de Hervormde gemeente, de heer Henk Nauta, samen met Jan Bruin en Frans Hansen.

Vanaf het midden van de jaren '90 is het orgel niet meer bespeeld. Het lag in de bedoeling om het orgel opnieuw in drie fasen te restaureren:

De 1e fase omvatte de demontage van het Steenkuyl-orgel, waarna als 2e fase de zeer waardevolle orgelkas door de fa. Flentrop werd gerestaureerd in de jaren 2009-2010. Een zeer geslaagde sponsoractie maakte dit mogelijk. Over de restauratie van de 16e eeuwse orgelkas is een boek geschreven, verlicht met prachtige foto's en tekeningen onder de titel 'Het grote orgel van de Westerkerk in Enkhuizen'.

Als onderdeel van de laatste restauratie van de kerk zou de bonte knaagkever in de orgelkas worden bestreden. Dit zou, net als bij de preekstoel, met stikstof gebeuren. Maar het bleek praktisch niet uitvoerbaar. Nu is een chemische bestrijding met de hand uitgevoerd, als onderdeel van de restauratie van de orgelkas. Ook werd het mogelijke gedaan aan de opgetreden verzakking van het orgel en werd de ophanging van de kas aan de muur verbeterd.

3e fase: de restauratie van het orgel zelf. Hier vindt momenteel overleg over plaats en er wordt actie voor gevoerd.

Afbeelding 32: boven op het orgel flankeren twee vergulde halve manen het beeld van St. Gommarus.

Afbeelding 32a: een halve maan als geuzenpenning met de kreet 'liever turks dan paaps'.

Afbeelding 33: vanuit het houten gewelf van het rugpositief kijkt deze man op ons neer.

De kerkbanken

Vanaf het jaar 1677 stonden in het middenschip, voor de preekstoel, stoelen opgesteld. Die stoelen werden de vrouwenzitplaatsen genoemd. Voor die tijd zat men op lage banken die gemakkelijk verwijderd konden worden voor het geval dat er iemand in de kerk begraven moest worden.

Douwe Brouwer schrijft in 'Aanteekeningen uit het verleden, deel II' dat er aanvankelijk, behalve losse banken en stoelen, nog speciale vaste banken rondom de pilaren waren getimmerd (**afbeelding 34**). Deze 'gedistingeerde' banken waren bestemd voor de kerkelijke autoriteiten en voor de leden van de stedelijke regering.

Er is er een onbevestigd verhaal dat het afkomende eikenhout van de kooromsluiting in het begin van de 17^e eeuw werd gebruikt voor die 'gedistingeerde' banken. Sporen daarvan zijn in de huidige banken niet terug te vinden.

In de loop der tijd werden de losse banken meer en meer vervangen door losse bankenblokken. In zekere zin bleven die verplaatsbaar als dat voor een begrafenis nodig was.

Sommige bankenblokken in de Westerkerk zijn al eeuwen oud. Hoe oud ze precies zijn is niet bekend. Bij veel banken zijn uit baldadigheid (gelukkig) namen en jaartallen in het hout gesneden. Het oudste gevonden jaartal is 1715.

Jongeren en weeskinderen zaten vaak in eenvoudige banken die ver van de kansel af stonden. Dat bood gelegenheid ongezien je naam of zelfs een tekening in het hout te snijden. Schepen vormden een geliefd onderwerp (**afbeelding 35**).

In de winter was het voor de stil zittende kerk-gangers vaak afzien door de kou. Op de zolder boven de librije zijn nog stoven gevonden waarin houtskool kon worden gebrand om warme voeten te houden. De voorraad houtskool werd opgeslagen onder in de zuidelijke traptoren aan de oostgevel. Daar zijn bij de laatste restauratie resten van teruggevonden.

De plaatsen in de bankenblokken zijn per rij gecompartmenteerd en voorzien van deurtjes om de warmte zo veel mogelijk 'binnen' te houden (**afbeelding 36**).

Bekend is dat men bij de revolutie van 1795 er toe overging alle 'heerlijke' rechten af te schaffen en de eerder genoemde 'gedistingeerde banken' te slopen. Doch al gauw kwamen er weer bijzondere banken terug, bestemd voor predikanten en kerkvoogden.

Afbeelding 34: rond pilaren getimmerde banken voor 'gedistingeerden', zoals ze vroeger in de Westerkerk bestonden tot de Franse tijd.

Afbeelding 35: in een bank gesneden afbeelding van een vissersboot.

Afbeelding 36: bankenblok met compartiment (voor de oppasser)

Afbeelding 37: de 'wezenbank'. De rugleuning is omklapbaar.

In 1808 kwam er een verzoek van de Burgemeester Van der Willige om een 'eeregestoelte' te maken voor Burgemeesteren en Wethouders en voor mensen van meer of minder 'Gedistingeerd aanzien'. Dit werden ook wel de 'Heerenbanken' genoemd. De burgemeestersbank had een achter-schot, een overkapping en groene gordijntjes boven de deuren. De huidige predikantenbank was vroeger de burgemeestersbank. De haakjes voor de gordijntjes zitten er nog in.

Zo was er ook een (weinig comfortabele) wezen-bank (**afbeelding 37**).

Afbeelding 38: het uurwerk van de Westertoren .

Het uurwerk van de klokkentoren

Volgens Brandt had het ten noorden van de Westerkerk gelegen St Caeciliaklooster in het jaar 1465 een kleine toren met een 'uurklok'. Bij een uurklok werd op elk heel uur de tijd geslagen. In z'n eenvoudigste vorm een uurwerk met een slaginrichting, doch zonder tijdaanwijzing op wijzerplaten.

Mogelijk was de aanwezigheid van een uurklok in het nabijgelegen klooster reden om de kerk of klokkentoren niet van een eigen uurklok te voorzien. Later wilde men dat echter wel. Maar toen was het torentje van het St Caeciliaklooster waarschijnlijk al door brand verloren gegaan. In 1603 besloot de stad daarom het oude uit 1524 daterende uurwerk van de Zuidertoren te vernieuwen en het vrijkomende oude uurwerk naar 'het klokhuis' over te brengen (**afbeelding 38**).

In 1609 werd dat klokhuis ook nog eens verhoogd. Dat verhoogde gedeelte kreeg verticale wanden, waarop wijzerplaten konden worden aangebracht. Bovendien waren de wijzerplaten zo in een groter deel van de omgeving te zien. (**afbeelding 39**)

Op het ankerrad van het oude smeedijzeren uurwerk staat '*Me fecit Hartwig Munster Enchusae A° 1754*'. In dat jaar heeft het uurwerk belangrijke veranderingen en verbeteringen ondergaan. Hierover zijn nog de nodige brieven in het oude archief van de gemeente gevonden. Hieruit valt op te maken dat deze werkzaamheden gelijk met verbeteringswerken aan de toren werden uitgevoerd. Mogelijk zijn in die tijd ook de versterkingen in de toren aangebracht in de vorm van 7 grote scheepsmasten. Kennelijk was de toren toen al aardig in verval geraakt. Overigens net als de economie ter plaatse, waardoor men gemakkelijk aan scheepsmasten kon komen.

Afbeelding 39: vanaf 1609 wordt ook de tijd aangewezen.

In 1939 werden de gemeentelijke uurwerken geëlektrificeerd, waarmee een einde kwam aan een eeuwenoude taak: het dagelijks moeten ophijsen van de gewichten van het uurwerk en van de slagwerken. Het uurwerk ontkwam aan die modernisering. Immers op korte afstand was de nieuwe toren van de RK Kerk gekomen, waarmee deze omgeving al was voorzien van een nauwkeurige tijdaanwijzing. Het oude uurwerk werd daarna niet meer opgewonden en 't werd aan z'n lot overgelaten. Volgens de laatste klokkenstelder in dienst van de gemeente, de heer Somberg, heeft het uurwerk tot die tijd goed gelopen.

Rond de jaren '70 van de vorige eeuw was de heer Ekkerman koster van de Westerkerk. Het stoorde hem dat de wijzer op de wijzerplaat in de kerk al die tijd stil stond. Hij wilde het uurwerk weer in bedrijf stellen en het uurwerk voorzien van een automatische opwindinrichting. Zijn poging met beperkte middelen slaagde maar ten dele: het uurwerk stond geregeld stil. Maar waar de heer Ekkerman wel in slaagde was dat er weer aandacht werd besteed aan het oude uurwerk waarover de kennis verloren was gegaan.

Inmiddels was er bij de Hoogovens in IJmuiden een "Stichting tot Behoud van het Torenuurwerk" opgericht. Toen de leden van die Stichting eens op het jaarlijkse reisje Enkhuizen en ook de Westertoren aandeden bood men gelijk aan het uurwerk te restaureren.

Die restauratie vond plaats tussen 1990 en 1993. Maar toen stond er weer een gereviseerd uurwerk met een mechaniek om het uurwerk gelijk te houden met een tijdsein dat vanuit Frankfurt via de ether wordt verspreid. Een laatste verbetering in de gelijkhoudinrichting vond nog in 2002 plaats waardoor de betrouwbaarheid en de nauwkeurigheid van het uurwerk nog verder toenam.

Afbeelding 40: de drijfslag van de uurwijzer van de wijzerplaat in de kerk gaat door de lucht.

De wijzerplaat in de kerk

Ten behoeve van de kerkgangers werd er een wijzerstang vanuit de toren, over de kosterswoning heen, naar een wijzerplaat in de kerk gevoerd (**afbeelding 40**). Deze wijzerplaat hangt aan de oostkant in de kerk.

Op de wijzerplaat staat de volgende spreuk: '*Sic Transit Gloria Mundi*' (**afbeelding 41**). De betekenis is: zo gaat de grootheid der wereld voorbij. Hoe lang die wijzerplaat al in de kerk aanwezig is, is niet bekend. Mogelijk al vanaf 1603, welk jaartal ook op de wijzerplaat staat.

Afbeelding 41: een van de 4 wijzerplaten van het klokhuis bevindt zich in de kerk.

Over de librije

Al in 1597 bestond er in Enkhuizen een librije. Doch waarschijnlijk werd de librije pas in 1628 op de huidige plaats in de Westerkerk ondergebracht. Als mogelijke stichters worden de predikant en rector Vesterman alsmede de medicus en botanicus Bernardus Paludanus genoemd. De librije is in de loop der tijd door aankoop en door schenkingen uitgegroeid tot een unieke cultuurhistorische verzameling met werken uit de laat 15e eeuw, de 16e eeuw en uit de eerste helft van de 17e eeuw.

De librije bestaat uit zo'n 4 à 500 boeken. Er zijn boeken bij uit het begin van de boekdrukkunst (incunabelen). De oudste is uit 1478. Er liggen vier atlanten van de Amsterdamse cartograaf, drukker en uitgever Blaeu (1571-1638). De boeken zijn en blijven eigendom van de Hervormde Gemeente Enkhuizen.

Afbeelding 42: interieur librije met –toen nog– lege boekenkasten.

Afbeelding 43: fraai beschilderde 17e eeuwse vaste kast bij de librije.

moest men bezuinigen of wilde men het vertrek beter verwarmbaar maken? Wie zal het zeggen? Men bracht toen een verlaagd balkenplafond aan en de daarboven resterende ruimte werd zolder. De doorlopende raampartij en de eikenhouten gewelfribben zijn daar te zien.

Worden de eikenhouten gewelfribben goed bekeken dan valt op dat er geen spijkers, ja zelfs geen spijkergaatjes in zitten. Er heeft dus nooit een 'beschieting' tegen die ribben gezeten. Dat vormt het bewijs dat de plannen tijdens de uitvoering werden veranderd.

De wanden van de kerkenraadskamer zijn afgewerkt met goudleerbehang (**afbeelding 46**, blz. 27)). Goudleer is via de Moren (Noord-Afrika), Spanje en de Zuidelijke Nederlanden in ons land bekend geworden. Goudleer is gemaakt van kalfsleer.

Het leer van volwassen koeien zou te stug zijn. Het goudleer in de Westerkerk is gemaakt rond 1700. Het patroon is ontworpen door de Fransman Daniël Marot.

Vanaf het begin van de 17e eeuw werden de boeken in deze ruimte in de kerk bewaard. Ze hebben het redelijk goed overleefd. De boeken werden tijdens de laatste restauratie bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (**afbeelding 42**). Onder uitstekende condities: temperatuur en luchtvochtigheid werden in de hand gehouden.

Pas toen de librije door de Stichting Librije Westerkerk Enkhuizen van een klimaatbeheersing en een goede beveiliging was voorzien keerden de boeken terug. Dat gebeurde in 2013 en op 22 mei 2014 werd de librije heropend.

In het portaal van de librije bevindt zich in de n.o.-hoek een in de stijl van de renaissance beschilderde vaste kast uit de 17e eeuw (**afbeelding 43**). Op de van grenenhout gemaakte kast komen afbeeldingen voor die kenmerkend zijn voor die tijd: tulpen en kleurrijke (tropische) vogels. De schilder en ook zijn vrouw staan centraal op de deur afgebeeld.

Over de kerkenraadskamer

Het lag oorspronkelijk in de bedoeling de kamer boven het zuidportaal (**afbeelding 44**), tot voor kort in gebruik als kerkenraadskamer, van een hoog houten plafondgewelf te voorzien. Nog tijdens de bouw werd daarvan afgezien.

Maar toen was in de zuidgevel al een hoge raampartij gemaakt en was het geraamte voor het gewelf al gevormd. Men besloot de ruimte minder hoog te maken. Waren daar constructieve redenen voor,

Afbeelding 44: zuidportaal met op de verdieping de kerkenraadskamer.

Afbeelding 45: interieur kerkenraadskamer.

Afbeelding 46: het goudleerbehang in de kerkenraadskamer

De werkwijze is als volgt: de stempel met het patroon wordt in het met een dunne zilverplaat bedekte leer gedrukt en daarna wordt het patroon ingekleurd. De zilverplaat wordt beschilderd met een vernis die goudkleurig verkleurt.

Het ontwerp van het goudleer in de Westerkerk is heel apart en volgens de restaurateur alleen te vinden in Huis ten Bosch in Den Haag. Ook de blauwe kleur komt niet veel voor. Bij de kleurkeuze van het schilderwerk in de kerkenraadskamer is rekening gehouden met de blauwe kleur in het goudleer.

De recente restauratie van het goudleer heeft € 68.000,- gekost. Bij de vorige restauratie (in de jaren vijftig) was het leer op een linnen ondergrond geplakt. Door het ongelijk trekken van het linnen en het leer ontstonden er scheuren in het leer. De restaurateur heeft het oude goudleerbehang nu op nieuw kalfsleer verwerkt en tot één geheel samengevoegd. Aan de randen was het oude behang te zeer beschadigd en daarom is het nieuwe leer daar zichtbaar. Het behang is geniet op een houten frame. Het oude leer is dus helemaal vrij. Omdat leer een natuurlijk product is, is het aan bederf onderhevig. Dat proces is nu gestopt, of beter gezegd, vertraagd.

Als 'vloerbedekking' waren de houten vloerdelen tot de laatste restauratie bedekt met een dun laagje fijn wit zand. Na gebruik van het vertrek konden daarin figuren worden aangebracht 'ter versiering'.

Het bijzondere van de aanwezige schouw is dat de wandtegels bijbelse afbeeldingen bevatten. In het verleden werden rond de schouw ook wel catechisatielessen gegeven waarbij onderwerpen werden gekozen die op de tegels staan afgebeeld.

De 27 stoelen met leren bekleding die rond de tafel stonden moeten nog gerestaureerd worden. Momenteel staan hier nu de stoelen die tot maart 2003 in de Raadzaal in het Stadhuis stonden. Ze zijn aan de kerk in bruikleen gegeven.

6. Diverse onderwerpen

Predikanten

De eerste predikant in 1572 na de Reformatie was ds. Rischard Klaasz. Hij genoot een traktement van 200 gulden per jaar en overleed in 1575. In 1574 werd naast hem ds. Anthonius Nicolai beroepen. Dat was een gewezen rooms-katholiek priester die tot de nieuwe religie was overgegaan.

Glas-in lood-ramen

Volgens Brandt bezat de kerk in de 16e eeuw enkele gebrandschilderde ramen. Hij noemt er twee. Een in de zuidkap, geschonken door de stad Dordrecht en een in de noordkap. Dit laatste raam werd geschonken door de gilden en werd vòòr 1522 gemaakt door David Joris, een Vlaamse glasschilder uit Delft. Als bekend ketter en wederdoper moest David naderhand vluchten. Bekend is dat hij enige tijd in Engeland verbleef waar nog enkele door hem gemaakte gebrandschilderde ramen bestaan (**afbeelding 47**). David werd in 1501 geboren in Brugge en is in 1556 overleden in Basel. Toen zijn ketters verleden daar enige jaren later bekend werd, is zijn lichaam opgegraven om alsnog te worden verbrand.....

Afbeelding 47: een gebrandschilderd raam, waarschijnlijk gemaakt door David Joris.

Ook het middenschip blijkt een gebrandschilderd raam te hebben gehad. Het glas bevond zich achter het hoogkoor en was derhalve het belangrijkste raam in de kerk. Het raam zou volgens een artikel 'Bourgondische glazen in de Oude Kerk van Amsterdam' geschonken zijn door Karel de Stoute. 'zeer heerlic ende costelijc [......] gemaect' door glazenier Maaten Bertelmeuszoon. Niet bekend is wat er op dit glas heeft gestaan afgezien van, ongetwijfeld, het wapenschild en het devies van de vorst.

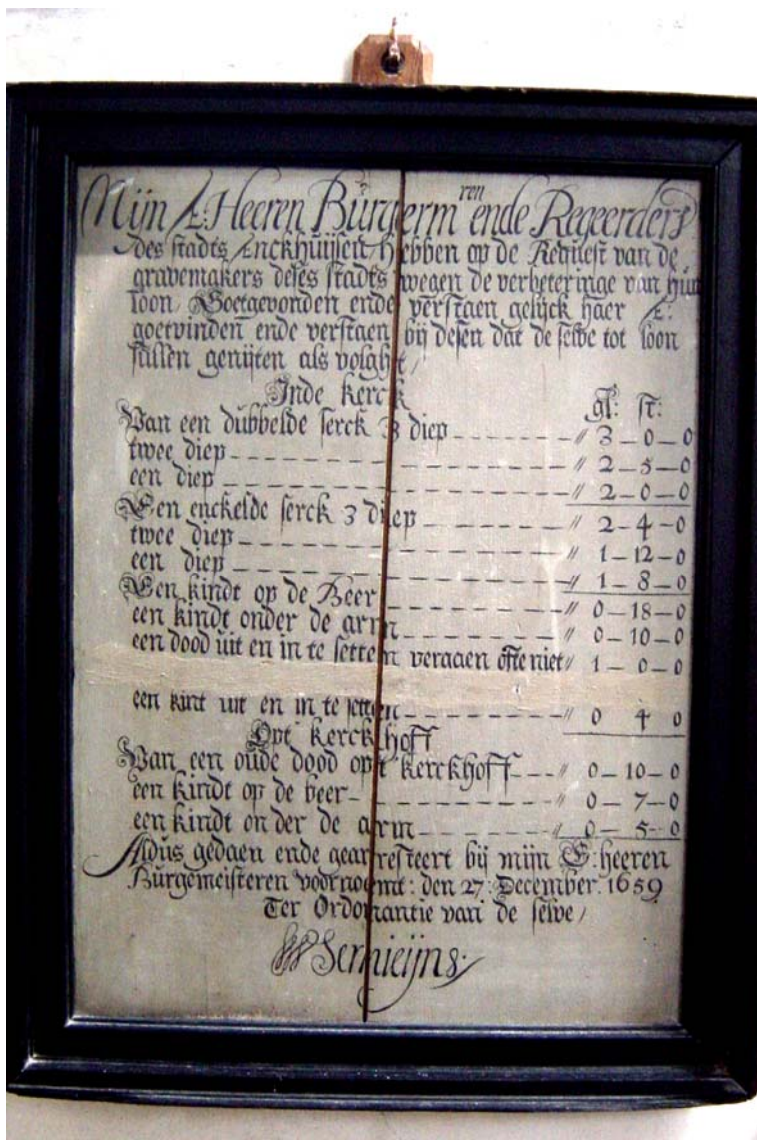
Karel de Stoute overleed plotseling in 1477 en het lijkt logisch dat het raam door hem was toegezegd, maar pas na zijn dood werd geplaatst. Na 1532 werd pal voor het bedoelde raam het klokhuis gebouwd en na verloop van tijd werd de raamopening dichtgemetseld.

Begraven in en buiten de kerk

In de Franse tijd (rond 1800) werd het begraven in de kerk verboden. Het gemeentebestuur moest zorgen voor een dodenakker buiten de bebouwde kom. Maar de gemeente Enkhuizen kon vanwege financiële moeilijkheden niet aan die verplichting voldoen en vroeg dispensatie. Ze deed de toezeggingen dat het erf rond de Westerkerk, waar tevoren, naar het schijnt, alleen minder vermogenden en niet kerkelijken ter aarde werden besteld, geheel voor begraafplaats gebruikt zou worden. Het werd de Westerhof genoemd. Aan de noordzijde- en aan de noord-westzijde van de kerk was het kerkhof groter dan de huidige begrenzende muur zou doen vermoeden. Een ijzeren toegangspoort met natuurstenen

Afbeelding 48: toegang tot de Westerhof voorbij het west portaal. Tekening van C. Springer uit 1867.

Afbeelding 49: de door 'Burgemeesteren en Regeerders' vastgestelde tarieven voor het begraven in de kerk en er buiten.

penanten stond tot in de 19e eeuw iets ten noorden van het westportaal, dwars in wat nu de Koltermanstraat heet. Zoals te zien op een schilderij van het Noordportaal door Cornelis Springer (1867) (**afbeelding 48**, blz. 28). De genoemde poort staat nu voor het pad naar het Noordportaal.

Wel werd bij uitzondering en na toestemming nog in de kerk begraven als de mensen daar een eigen graf hadden.

De uitdrukking 'stinkend rijk' komt nog van het begraven in de kerk. Vooral de rijkere konden zich daar een graf veroorloven. Dat is nog te lezen op het tarievenbord uit 1659 (**afbeelding 49**). Waar het woord stinkend vandaan komt is niet zo moeilijk te raden.

Toen in 1830 de Algemene Begraafplaats bij de Noorderpoort in gebruik genomen werd, ontving het kerkbestuur als schadeloosstelling van het gemis aan inkomsten van grafrechten f.10.000,- in tien jaarlijkse termijnen van f.1.000,.

De laatste overledene die op de Westerhof begraven werd, is Eva van Eden. Dat was in 1831, op een donderdagavond om 8 uur.

In de steunbeer die zich buiten, oostelijk van het noordportaal bevindt, zit een (engelen?) kopje ingemetseld. Het kan in verband worden gebracht met de begraafplaats ter plaatse. Het is sterk verweerd en niet meer als zodanig herkenbaar (**afbeelding 50**).

Afbeelding 50: ingemetseld engelenkopje ?

Rouwboarden in de kerk

Al in het begin van de 17e eeuw was het gebruikelijk in de kerk borden op te hangen ter nagedachtenis aan een overledene.

Oorspronkelijk werden deze borden opgehangen boven de voordeur van het sterfhuis van de overledene en in de begrafenisstoet meegevoerd naar de kerk. Daar kregen ze zolang een plaats aan de muur boven het graf, totdat de grafsteen klaar was. Daarna bleven ze echter in veel gevallen in de kerk hangen. Naast de naam van de overledene en zijn sterfdatum bevatte een rouwbord meestal zijn of haar wapen en de wapens van de directe voorouders.

Eeuwenlang hebben ze ook deze kerk gesierd, tot er in de Franse tijd een einde aan moest komen. Alle sporen van de aristocratische tijden dienden volgens de aanhangers der revolutie toen te worden uitgewist.

Enkele zijn bewaard gebleven en weer in de kerk teruggekeerd.

Gegevens uit het Westfries archief in Hoorn

Onder leiding van het kerkbestuur en in opdracht van de schepenen werd het ter aarde bestellen van de overledenen via de Westerkerk geregeld. De administratie werd in grafboeken bijgehouden. Voor 1630 zijn de gegevens van overledenen vrijwel niet leesbaar. In de periode 1630 t/m 1831 zijn er in de Westerkerk 55577 doden begraven en op de Westerhof 2311.

Er van uitgaande dat Enkhuizen omstreeks 1630 maar liefst 21000 inwoners telde en wetende dat er alleen in de Westerkerk en de Zuiderkerk begraven mocht worden, moet het aantal begraven mensen vele malen hoger liggen. Het totaal aantal doop- en geboorteaangiften van 1582 t/m 1811 bedroeg 87.198 kinderen.

Inrichting voor de katholieke eredienst

De huidige kerk is oorspronkelijk gebouwd en ingericht als een katholieke kerk. Van die oorspronkelijke inrichting zijn bewaard gebleven: het koorhek met aansluitend de vorm van het verhoogde koorgedeelte, de kuip en de bekroning van de preekstoel en het grootste gedeelte van de orgelkas. Mede door deze onderdelen en in het bijzonder het koorhek, wordt de kerk tegenwoordig gerekend tot de top 100 van de Rijksmonumenten in Nederland.

In vroeger tijden was het koor rondom gesloten met een dichte houten wand die aansloot op het koorhek. Hierdoor was dit deel afgescheiden van de rest van de kerk, wat wel nodig was als de kerk voor andere, meer wereldse doeleinden werd gebruikt. Maar het was tevens ook een teken van de grote afstand tussen de geestelijkheid en de gelovigen.

In het oostelijk deel van het koor stond het hoofdaltaar (het St. Gummer-altaar) en tegen de lange wanden stonden de koorbanken voor de priesters. Die zijn verdwenen evenals nog een 8-tal bij-altaren die, zo mag worden aangenomen, ter hoogte van het koor, tegen de buitenwanden stonden. Volgens Brouwer stonden de 8 bij-altaren bekend als:

- Het altaar van Onze-Lieve-Vrouwe-ter Noodt
- Het St. Anthonis-altaar
- Het St. Anna-altaar
- Het St. Pieter-en Paulus-altaar
- Het St. Maria-Magdalene-altaar
- Het altaar van de Vijf Woorden onzes Heeren
- Het Allerzielen-altaar
- En het Armen-altaar

Deze bij-altaren stonden ter hoogte van het hoogkoor tegen de buitenmuren.

Afbeelding 51: kop van St. Johannes, 'slachtoffer' van de beeldenstorm.

Interessant is te vermelden dat enige decennia geleden bij rioleringswerkzaamheden in het centrum van de stad, een levensgrote zandstenen kop werd aangetroffen. De vindplaats lag vroeger aan de rand van een moerassig gebiedje waar mogelijk afval werd gestort. Volgens deskundigen van het Catharijneconvent te Utrecht gaat het om het hoofd van de apostel Johannes, treurend onder het kruis (**afbeelding 51**). De kop staat ook afgebeeld op de omslag van het boek 'Sint Gommer en Sint Pancras' van W.H. de Boer.

Men dateerde de kop tussen 1495 en 1505 en de beschadigingen wijzen in de richting van de beeldenstorm. Het zou deel hebben uitgemaakt van een grote beeldengroep. Niet bekend is uit welke kerk het beeld vandaan komt. Dat is ook niet meer te achterhalen. Maar het zou de Westerkerk geweest kunnen zijn. Immers: de datering komt overeen met de nieuwste gegevens over de stichtingsdatum van de kerk (althans van de 1e en 2e fase).

Er is altijd beweerd dat de St. Gommarus-parochie welvarender was dan de St. Pancras-parochie en ook meer parochianen heeft geteld. Dat werd vroeger uitgedrukt in het aantal communicanten: bij de Informatie van 1514 waren dat er bij beide parochies 1800 respectievelijk 500. Dit maakt de aanwezigheid in deze kerk van een grote kostbare beeldengroep wel verklaarbaar. Maar het blijft natuurlijk allemaal speculatief. Het kan in die roerige tijden net zo goed uit een andere kerk uit een andere plaats vandaan komen.

Hoe de inrichting van de kerk er verder heeft uitgezien is niet of weinig bekend.

Wel blijken de pilaren die rond het priesterkoor staan vroeger versierd te zijn geweest met geschilderde heiligenfiguren. Bij de restauratie van 1948-1954 zijn er sporen van gevonden.

Blijkbaar waren die heiligenfiguren tot die tijd overgekalkt. Brouwer schrijft in zijn beschrijving van het interieur: 'de pilaren zijn gedeeltelijk grijs geschilderd'. Op een foto uit die tijd is te zien dat dat betrekking heeft op de basementen van de pilaren.

Ook zijn er vermeldingen van schenkingen (1515, 1522) voor het aanbrengen van gebrandschilderde ramen in de Zuid- en Noordkap. Zie daarvoor ook bladzijde 28. Die ramen zijn in de loop der tijd geheel verloren gegaan.

Afbeelding 52: door de organist (?) in de muur gekraste afbeelding van een zeilschip.

Muurtekeningen in de trapopgang naar het voormalige muurorgel

In de wanden van de trapopgang naar het voormalige wandorgel zijn in het stucwerk enige tekeningen (**afbeelding 52**) gekrast. Jammer genoeg is daar door verpulvering van het stucwerk niet zo veel meer van te zien. De heer Peter Bakker heeft nog kort voor zijn overlijden onderzoek hiernaar gedaan. Het bleken 7 à 9 tekeningen te zijn. Doordat hij de afbeeldingen door wrijven op papier had overgenomen en ook had gefotografeerd, kwam hij tot verrassende ontdekkingen. Zo blijkt er een lengtedoorsnede in de muur te zijn gekrast van de Zuiderkerk.

Hemelwaterafvoer

Het hemelwater van de daken werd vroeger opgevangen in drie grote putten. Elke put ontving ongeveer 1/3 van al het afkomende water. Twee putten bevonden zich aan de oostkant van de kerk, een tegen de voorgevel van de Cosrije (onder de stoep) en een in de berging van het achterhuis. Ook aan de westkant (tegen de gevel van het hotel in de Koltermanstraat / de vroegere brandweerkazerne) was er een – heel grote – regenbak. Die was (tot ca 1918) in gebruik ten behoeve van de watervoorziening van burgers in tijden van grote droogte.

Kroonluchters

Tot in het jaar 1871 werd de kerk verlicht met kaarsen. In koperen kroonluchters en lusters. 12 respectievelijk 4 in getal. In dat jaar werd de kaarsverlichting vervangen door een gasverlichting met (holle) gietijzeren kerkkronen. Er moest daarvoor een heel buizenstelsel in de kerk worden aangelegd. En veel van het prachtige koperwerk werd in een openbare verkoping verkocht. In het begin van de 20e eeuw werden de gietijzeren kaarsenkronen geëlektrificeerd. Ze doen zo nog steeds goede dienst.

Afbeelding 53: het hout van de hele kapconstructie was danig aangetast door de bonte knaagkever.

Gelukkig bleef de rest van het koperwerk gespaard. Zoals de koperen doopboog boven de toegang tot de dooptuin, de koperen lezenaar op het doophek en de koperen kaarsenhouders aan de kolommen.

7. De instandhouding van het kerkgebouw

Restauratie 1998-2002

De voorlaatste restauratie vond plaats in de jaren 1948-1952. De architect was Fledderus uit Enkhui-zen en de aannemer was Gebroeders De Graaf, eveneens uit Enkhui-zen.

Wegens nieuwe zorgen om de bouwkundige staat van de Westerkerk gaf de Kerkeraad in de jaren '90 van de vorige eeuw opdracht aan het architectenbureau Hangelbroek-Gouwetor uit Hoorn een onderzoek in te stellen en een restauratieplan te maken. Daarbij bleek dat vele houten onderdelen door de bonte knaagkever waren aangetast. Behalve het koorhek, de preekstoel en de orgelkas bleken vooral constructieve onderdelen in de kapvoeten ernstig daarvan te lijden te hebben (**afbeelding 53**, blz. 31). Zozeer dat de veiligheid voor bezoekers in het geding was. Het gebouw werd dan ook voor het publiek gesloten. Er vonden geen kerkdiensten meer plaats, de kerk was 's zomers voor bezichtiging gesloten en er vonden geen concerten meer plaats.

Toen de restauratieplannen gereed waren werden subsidieverzoeken ingediend bij de overheid. De subsidie werd in 1998 toegekend en na aanbesteding begon Koninklijke Woudenberg uit Ameide met de klus. De 1e restauratiefase omvatte in hoofdzaak:

- Bestrijding van de bonte knaagkever
- Reparatie en vervanging van aangetaste onderdelen in de kap
- Vernieuwing van alle goten en loodbekledingen van hoekkepers en nokken
- Aanbrengen van inspectiemogelijkheden in de kapvoet (loopbruggen)
- Plaatselijke vernieuwing en reparatie van leiwerken.
- Schilderwerken aan de houten gewelven en houtreparaties
- Reparaties aan het natuursteen van het raam boven het oostportaal
- Restauratie van het goudleerbehang in de kerkenraadskamer
- Reparatie van gevelmetselwerken en voegwerken aan de oostgevel
- Vernieuwing van de bliksembeveiliging

Na enige jaren werd ook begonnen met de 2e fase in hoofdzaak bestaande uit:

- Reparatie van gevelmetselwerken en voegwerken overige gevels
- Reparaties aan glas-in-loodramen en het aanbrengen van voorzetramen
- Verwijderen van slechte delen van het stucwerk
- Buitenschilderwerken
- Uitvlakken van de grafzerken in het westelijk deel van de kerk

Wat voor een laatste en 3e fase resteerde:

- Herstel stucwerken en sauzen van de wanden
- Aanbrengen elektrische installatie en ophangen kroonluchters
- Verder uitvlakken van de grafzerkenvloer
- Restauratie van het orgel (gedeeltelijk gereed in 2012)
- Voorzieningen aan de Librije (gereed in 2013)
- Alle voorzieningen die nodig zijn om het gebouw geschikt te maken voor een nieuw gebruik, waaronder het aanbrengen van toiletvoorzieningen en zo meer.

Afbeelding 54: het onderhoud aan de kerk begon al vroeg en zal nooit eindigen

Bestrijding van de bonte knaagkever

In 1998, dus bij het begin van de laatste restauratie, is de bonte knaagkever door de firma van Jacob Slegten (de naam zegt niets, het is een eerlijk man) bestreden door de hele kerk tot in het hart van de houten balken gedurende 48 uur te verwarmen tot 48 graden Celsius. Dat gebeurde door het inblazen van warme lucht onder gelijktijdige verdamping van water. Er is 600 m³ water gebruikt om de relatieve vochtigheid op peil te kunnen houden. Anders zou het hout krom trekken of zelfs knappen. De methode bleek afdoende maar niet zachtzinnig. De kerk werd namelijk één grote sauna. Die hoge temperatuur kon alleen worden bereikt omdat de buitentemperatuur die dagen toevallig 30 à 35 graden was. Het dak bleek zo lek als een mandje te zijn, dus de warmte vloog er meteen weer uit.

Vanwege de warmte werden de preekstoel en de orgelkas helemaal ingepakt en geïsoleerd. De 'koudlijm'-verbindingen zouden immers door de grote hitte zacht worden en de verlijmden delen zouden als stukjes uit elkaar vallen. Het koorhek heeft wel de warmtebehandeling doorstaan. Er viel gelukkig slechts één engelenkopje van het hek.

De preekstoel werd later met stikstof behandeld. Als het goed is, zit daar dus ook geen bonte knaagkever meer in.

De geplande behandeling met stikstof van de aangetaste orgelkas kon om praktische redenen niet doorgaan. Pas toen de orgelpijpen op een later tijdstip waren verwijderd, kon men de hele orgelkas handmatig behandelen met chemicaliën.

Het onderhouden van het kerkgebouw

Het kwetsbare punt van dit kerkgebouw zijn de twee zakgoten (goten tussen twee daken). Het water dat op de daken valt, loopt vanaf de denkbeeldige lijn tussen fase 2 en 3 in de goten in oostelijke richting. De rest, 33 %, in westelijke richting. Gootlekkages hebben in de loop der tijd veel houtrot doen ontstaan.

Rottend hout is als 'slagroom' voor de bonte knaagkever en trekt ze aan.

Omdat de kapconstructie van fase 3 deels uit gebruikt hout is opgetrokken, ontstond daar al in het begin een ernstige aantasting door de houtworm. Die zat er kennelijk al in. Dit heeft echter niet tot het verval geleid zoals dat bij de bonte knaagkever het geval was. De aantasting door de houtworm bleef in tegenstelling tot de bonte knaagkever beperkt tot de buitenste lagen van het hout.

In welke mate in de eerste fase van de restauratie het hout van de kapconstructie hersteld is, kan men zien in het oostelijk deel van de noordbeuk. Daar is het nieuwe hout nu nog niet geschilderd.

Ook is te zien welke muurstijlen ooit werden vernieuwd. Onder die stijlen zit een houten vulstuk. De nieuwe muurstijl kon namelijk alleen worden ingebracht als deze werd ingekort.

De eerste vervanging van een muurstijl vond al plaats in het jaar 1598 (**afbeelding 54, blz. 32**). Werden later opnieuw nieuwe stijlen ingebracht dan werden deze voorzien van het jaartal daarvan. Vooral in de 18e en in de 19e eeuw blijken vele vervangingen te zijn uitgevoerd.

Loopbruggen

Bij de laatste restauratie zijn (aluminium) loopbruggen in de kap aangebracht om de kapvoeten van binnen uit te kunnen inspecteren. Het onderste gedeelte van het groene houten gewelf is scharnierend gemaakt zodat de monumentenwacht onder de goten kan kijken of ze lekken.

Enkhuizen, juni 2003,

uitgebreid en geactualiseerd, maart 2013

A.J. Brinkkemper, Werkgroep Cultureel Erfgoed Westerkerk Enkhuizen

Met dank aan de heer D. Mellema voor de gezamenlijke zoektocht naar de herkomst van Sint Gommarius als schutspatroon van een kapel of kerk hier ter plaatse.

Verder de heren J. Doedes en de heer T. Postma voor het beschikbaar stellen van informatie over het begraven respectievelijk de grafzerken in de kerk. Ook mevrouw E. Faber voor het tekenen van diverse afbeeldingen en de heer F. Hansen voor het beschikbaar stellen van gegevens.

Alle rechten voorbehouden

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of worden opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt, hetzij elektronisch of mechanisch door fotokopieën zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Stichting Cultuurcentrum de Westerkerk Enkhuizen.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

- De Historie van Enkhuizen, Gerard Brandt, 1666.
- Sint-Gummarus in Geschiedenis en Legende door Antoon Hasebroekx, 1978.
- Leven en eerdienst van den Heiligen Ridder GUMMARUS, Beschermheilige der stad Lier door P.G.E. Deckers pr.
- De Sint-Gummaruskas door Luk Ceulemans, Jan Gilliams en Antoon Hasenbroecx, 1982.
- Medemblik and Monnickendam, Aspects of medieval urbanization in northern Holland, H.A. Heidinga, H.H. Van Regteren Altena, 1989
- Over Gommerskarspel en een koekoeksjong genaamd Enkhuizen, door Jan de Bruin, Steevast 1997 Jaaruitgave van de Vereniging Oud Enkhuizen.
- Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen ca 720-1200 door A.M. Numan, Walburg Pers, 2005.
- Enchusana, overdruk uit de 'Bijdragen' voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem, XXXVIe deel, E.H. Rijkenberg pr. , 1916.
- Enkhuizen, St. Gummarus- of Westerkerk, studie door Jeroen van de Ven, niet gedateerd.
- Oudheden en gestichten van Amstelland, Noord-Holland en Westvriesland, H. van Rijn, 1721.
- Proosdij van Westfriesland door P. Noordeloos, 1932.
- Beschrijving van de St. Gomarus of Westerkerk en de St. Pancras- of Zuiderkerk te Enkhuizen, D. Brouwer, 1949.
- De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel VIII, Westfriesland Tessel en Wieringen door Herma. M. van den Berg, 1955.
- De grafzerkenvloer in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar, Carla Rogge, Bureau Monumentenzorg en Archeologie Gemeente Alkmaar, oktober 1995
- De huismerken door Mr. H. Reydon, N.V. Uitgeverij-Mij A. Rutgers Naarden
- Het grote orgel van de Westerkerk in Enkhuizen door Gert Eijkelboom, Gerrit Vermeer en Eric Winkel, 2011.
- De Geschiedenis van Holland, deel 1 tot 1572, Hilversum Verloren, 2002.
- Droge voeten op vrije grond, De geschiedenis van West-Friesland en Kennemerland in vogelvlucht door Henk Koomen, 2002.
- 't Cieraedt van onse stadt, de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar nader bekeken, Carla Rogge, Periodiek van de historische vereniging Alkmaar nummer 3- 1996.
- Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland door H. Martin en P. Kruizinga. Reeks Fryske Akademy; nr 131, 1957.
- 1572 Een opstand in Enkhuizen door K. Koeman, 2006.
- Het Gummasmysterie door A.J.J. Mulder, 1990.
- Gommerkarspel, door Peter Zwart, 1987.
- De Librije van Enkhuizen, uitgave van de Vereniging Oud Enkhuizen, 1991
- Stukjes Kerkgeschiedenis van Enkhuizen en van de Streek, Pastor W. Al, 1978.
- De zuiderzee, van land tot water en van water tot land, Gerrit van der Heide, 1974.
- Voorreformatische koorhekken in Nederland door Justin E.A. Kroesen, 2005.
- Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de Gothiek en de Renaissance door D. Bierens de Haan, 1921.
- Koorbanken, koorhekken en kansels door Witsen Elias, 1946.
- Enkhuizen Westertoren, Dendrochronologisch onderzoek, BAAC-project D-12.0106, april 2012.
- Enkhuizen, aantekeningen uit het verleden deel II door D. Brouwer, 1948.
- Sint Gommer en Sint Pancras door W.H. de Boer, 1988.
- Bourgondische glazen in de Oude Kerk van Amsterdam in 'Ons Amsterdam', nov/dec 2005.
- HISTORIA beschreven in 1603 door P.P.K. Enchusanum, uitgave Oud Enkhuizen, 2006.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
2. De ontstaansgeschiedenis van de kerk.....	2
Bewoningsgeschiedenis van de streek	2
Gommerkerspel ontstaat.....	3
Wie was Sint Gommarus ?.....	3
De stichting van een eerste kapel met Sint Gommarus als schutspatroon.....	4
Op zoek naar de voorganger(s) van de huidige kerk	4
De stichting van de huidige St. Gommarus- of Westerkerk.....	5
Betrokkenheid en invloed vanuit de zuidelijke Nederlanden.....	6
3. Bouwvolgorde en bouwfasering.....	7
Fase 1, fase 2, fase 3.....	8
Fase 4, fase 5.....	9
Hoe werd de kerk gebouwd?.....	9
Bouwsporen.....	10
4. Het exterieur van de kerk.....	12
De aanbouwen tegen de kerk.....	12
De traptorens tegen de oostgevel.....	13
De bouw van een toren bij de kerk.....	13
5. Het interieur van de kerk.....	15
Algemeen.....	15
De grafzerken.....	16
Het koorhek.....	19
De preekstoel.....	20
Het orgel.....	21
De kerkbanken.....	23
Het uurwerk van de klokkentoren.....	24
De wijzerplaat in de kerk.....	25
Over de librije.....	26
Over de kerkenraadskamer.....	26

6 Diverse onderwerpen.....	28
Predikanten.....	28
Glas-in lood-ramen.....	28
Begraven in en buiten de kerk.....	28
Rouwboarden in de kerk.....	29
Gegevens uit het Westfries archief in Hoorn.....	30
Inrichting voor de katholieke eredienst.....	30
Muurtekeningen in de trapopgang van het voormalige muurorgel.....	31
Hemelwaterafvoer.....	31
Kaarsenkronen.....	31
 7. De instandhouding van het kerkgebouw.....	32
Restauratie 1998-2002.....	32
Bestrijding van de bonte knaagkever.....	33
Het onderhouden van het kerkgebouw.....	34
Loopbruggen.....	34
 GERAADPLEEGDE LITERATUUR.....	35
INHOUDSOPGAVE.....	36/37
DIVERSE AFBEELDINGEN.....	38
TOELICHTING AFBEELDINGEN.....	41

Afbeelding 54: Op deze foto, die genomen is op de nokzolder van de middenkap, is de fundering van de dakruiter te zien, die tot 1740 op het dak stond. Duidelijk is dat het gewicht van dat torentje verzakkingen in de constructie heeft veroorzaakt.

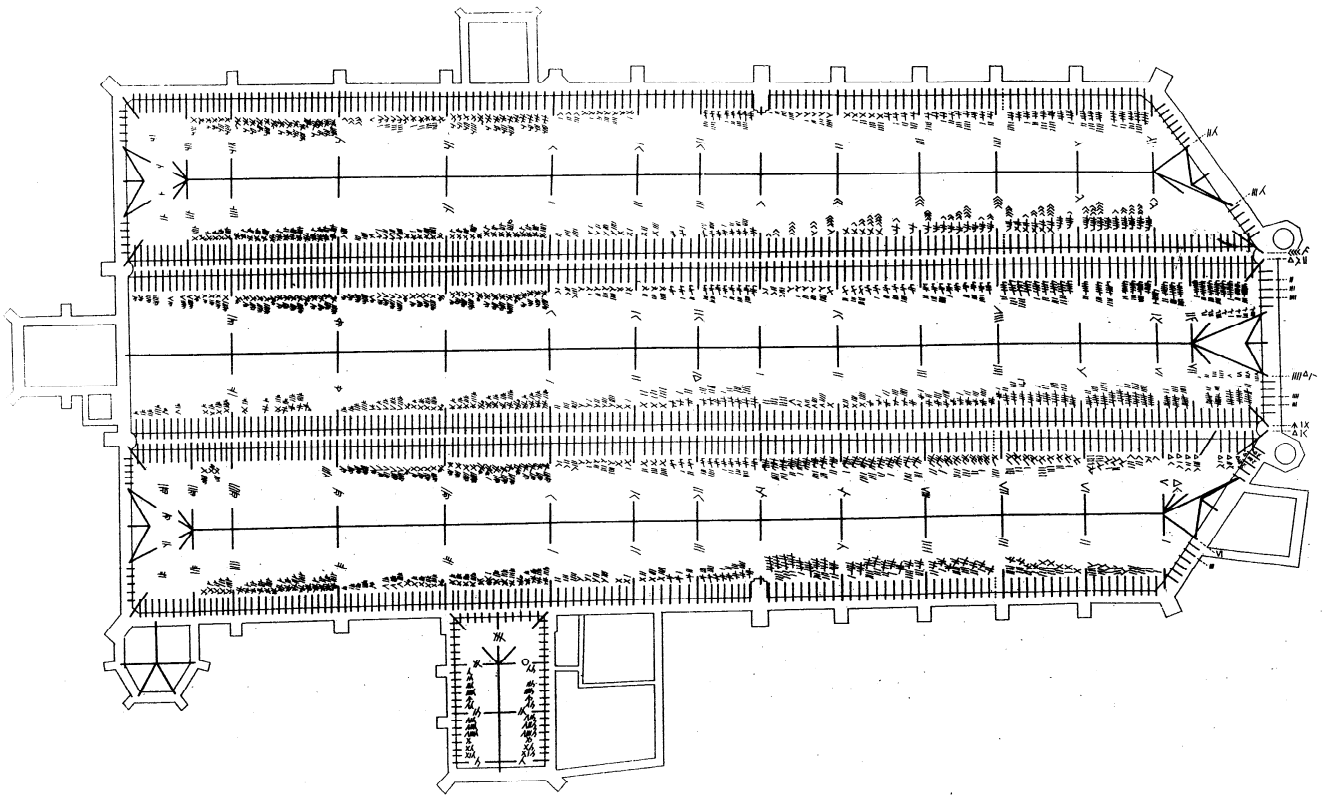
Afbeelding 55: de oudste grafzerk is in ca. 1612 versmald tot de voorgeschreven standaardmaat. De oorspronkelijke datum is daardoor mogelijk ingekort. Er heeft gestaan 1503 of 1504.

Afbeelding 56: door het begraven in en buiten de kerk en door grondaanvullingen kwam het maaiveld en de vloer van de kerk omhoog. Dat is te zien aan deze dichtgemetselde deuropening aan de noordzijde van de kerk. De opening bevindt zich in het oudste gedeelte van het gebouw. Ook de onderste trede van de spiltrap in de zuidelijke traptoren zit ver onder het huidige straatniveau. Bij de laatste bouwphase en bij de bouw van de portalen is rekening gehouden met het hogere maaiveld.

Afbeelding 57: een begrafenis in de Grote Kerk van Alkmaar. Dergelijke taferelen vonden ook regelmatig plaats in de Westerkerk.

Afbeelding 58: deze afbeelding geeft inzicht in welke mate de originele telmerken op gootklossen nog aanwezig waren.

Afbeelding 59: De houtsnijder die de Apostel Johannes op het koorhek aanbracht, moet geïnspireerd zijn door een figuur (in goudkleur), genomen van het plafond van de Sixtijnse kapel in Rome

Afbeelding 60: Jan Coenraat Wils schreef in 1726 en in 1729 zijn naam op de glazen van een raam op een zolder boven het westportaal. Hij was van 1732 tot 1736 organist van de Westerkerk. Hij was ook stadsbeiaardier op het carillon van de Zuider-toren.

Toelichting afbeeldingen en foto's:

Afbeelding 1,

Afbeelding 2, Jan de Bruin

Afbeelding 3, deel van een kopergravure van Ioan Galle, Antwerpen 1663.

Afbeelding 4,

Afbeelding 6, Boijmans van Beuningen Rotterdam, 16e eeuws

Afbeelding 6a, Archeologie West Friesland

Afbeelding 9, schets van Edwin Orsel, bureau Kamphuis

Afbeelding 12, 22, 25 a en b, tekeningen van Elly Faber

Afbeelding 18, Joop Elzinga

Afbeelding 19, Ver. Oud Enkhuizen

Afbeelding 20, Henk van Nieuwenhoven

Afbeelding 32a,

Afbeelding 39, Ver. Oud Enkhuizen

Afbeelding 41, Ed Burgerjon

Afbeelding 46,

Afbeelding 47, raam in het koor van The Vyne Chapel, Basingstoke, UK, J.Jenkins / N.Simpson.

Afbeelding 52, Ed Burgerjon

Afbeelding 57, schilderij van Lambert Doomer 1692

Afbeelding 58, Edwin Orsel, bureau Kamphuis

Afbeelding 59,

Afbeelding 60, Lydia van Altena